

De arbeider verenigt zich

De strijd van het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond voor
een plek in maatschappij en politiek (1871-1879)

Scriptie Research Master Geschiedenis

Graduate School of Humanities

Universiteit van Amsterdam

Datum: 13 januari 2020

Door: Boris van Haastrecht

Studentnummer: 10090703

E-mail: borisvanh@gmail.com

Telefoon: 06-21179547

Da Costakade 200F K7

1053 XH Amsterdam

Begeleider: dhr. dr. P.H. (Peter) van Dam

E-mail: p.h.vandam@uva.nl

Telefoon: 020-5254466

Postbus 1610

1000 BP Amsterdam

Inhoud

Inleiding	5
Hoofdstuk 1. Eendracht maakt macht	12
Hoofdstuk 2. Arbeiders en progressieve liberalen vinden elkaar	33
Hoofdstuk 3. Politieke representatie van arbeiders	45
Conclusie	59
Primaire bronnen	63
Literatuur	64

Inleiding

Op een zonnige lentedag in 1874 verzamelde een bonte groep mannen zich in de Haagse zaal Diligentia. In het publiek zaten arbeiders van allerlei ambachten: schilders, schuitenvoerders en sigarenmakers, zij waren de vertegenwoordigers van werkliedenverenigingen uit alle windstreken van het land. Dan waren er de heren, hoogopgeleide en beschaafde mannen, al vanaf de wieg voorbestemd voor de hoogste posities in maatschappij, politiek en wetenschap. Een deel van hen was het duidelijk niet gewend zich onder de schoenmakers en steenhouwers te begeven. De schatrijke Otto baron van Wassenauer van Catwijck, afkomstig uit een adellijk geslacht dat terugvoerde tot de dertiende eeuw, neef van Groen van Prinsterer, kamerheer van koning Willem III en lid van de Tweede Kamer was gewend te preken, strijdend tegen drankmisbruik, de slechte zeden, de goddeloosheid. Nu zat hij echter stil in een zaal vol arbeiders en werd hij vanaf het podium toegesproken door een meubelmaker. Hoe had het zover kunnen komen?¹

De bijeenkomst in Diligentia was de eerste arbeidersdemonstratie in Nederland.² De organisator, het Centraal Bestuur van het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond (ANWV), bracht ruim tweehonderd afgevaardigden van arbeidersverenigingen samen. Daarnaast waren veertien volksvertegenwoordigers uit de Tweede Kamer en een aantal vooraanstaande progressief liberale heren van het Comité ter bespreking der Sociale Quaestie aanwezig. Het doel van de bijeenkomst was aansporing tot wetgeving tegen kinderarbeid, die nog geheel ontbrak in Nederland. Later dat jaar nam het parlement het 'kinderwetje' van Kamerlid Samuel van Houten als eerste sociale wetgeving van Nederland aan. Hoeveel invloed de demonstratie in Diligentia op de parlementariërs had, is niet met zekerheid te zeggen. De organisatoren waren in ieder geval zeker van hun zaak, zij meenden dat de demonstratie politici overtuigde van de noodzaak van wetgeving.

Afgezien van de feitelijke invloed heeft deze bijeenkomst ook een grote symbolische waarde. Ten eerste staat de demonstratie symbool voor de succesvolle maatschappelijke organisatie van

¹ De biografische gegevens van baron van Wassenauer zijn ontleend aan de website www.parlement.com. Een volledige lijst van alle arbeiders die deelnamen aan de demonstratie is te vinden onder: Naamlijst, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond (ANWV), inv. nr. 31. Stukken betreffende het congres inzake de beperking en wettelijke regeling van de kinderarbeid op 19 april 1874 te Den Haag.

² Waarnemers gebruikten de termen 'bijeenkomst', 'demonstratie', 'meeting' en 'vergadering' door elkaar, een indicatie van de 'nieuwheid' van het gebeuren: er was nog geen vast omschreven term voor dit type politieke actie in Nederland. I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19^e eeuw (1813-1870)* (Den Haag 1929 [1925]), p. 275, noemt het de 'eerste arbeidersdemonstratie', vanwege het betogende karakter: 'een meeting discussieert niet, zij demonstreert'.

arbeiders onder leiding van het ANVV. Arbeiders zonden hun eigen vertegenwoordigers naar Den Haag, waardoor de gevestigde politieke orde hen niet langer kon negeren. Ten tweede symboliseert de samenkomst in Diligentia de vreedzame toenadering tussen arbeiders en burgerij. Deze groepen waren voorheen strikt gescheiden: in sociaal en maatschappelijk opzicht door een sterk standsbesef, in economisch opzicht door grote welvaartsverschillen, in politiek opzicht door een ongelijke toekenning van burgerrechten, met name het kiesrecht.³ De overbrugging van al deze verschillen was allerm minst vanzelfsprekend. Desondanks zaten de arbeiders en heren in Diligentia gemoedelijk bijeen en luisterden naar elkaar. Een grootschalige gewelddadige sociale strijd bleef in Nederland uit. Dit was mogelijk omdat maatschappelijke organisaties zoals het ANVV ontmoetingsplaatsen creëerden voor de ordelijke en vreedzame uitwisseling van ideeën tussen arbeiders en de progressief liberale elite.

Op basis van de bestaande historiografie is deze maatschappelijke en politieke toenadering tussen arbeiders en burgerij niet volledig te begrijpen. Ten dele heeft dit te maken met het gekozen onderzoeksperspectief. De uitbreiding van de politieke natie in de negentiende eeuw in Nederland is voornamelijk beschreven als een proces dat van binnenuit en van bovenaf werd vormgegeven.⁴ Dat betekent dat de ideeën en handelingen van personen die onderdeel van een maatschappelijk-politieke elite waren, doorgaans in historische beschouwingen op de voorgrond treden. Respectabele mannen met gezag, die de meest vooraanstaande functies in politiek en maatschappij vervulden worden dan de belangrijkste actoren die verandering teweegbrachten. Sociale groepen in de maatschappij die nog niet tot de politieke natie behoorden, zoals de arbeiders in Diligentia, verdwijnen vanuit een dergelijk perspectief al snel als zelfstandige actoren uit de geschiedschrijving. Pas met de opkomst van de partijpolitiek vanaf 1880 krijgen groepen die zich moesten 'invechten' in de politieke natie een plaats in de geschiedschrijving van de nationale politiek.⁵ Wat echter hetzelfde blijft, is de nadruk op mannen aan de top, de grote organisatoren en leidersfiguren: Abraham Kuiper, Ferdinand Domela Nieuwenhuis en Pieter Jelles Troelstra, heren uit goede milieus, die uitstaken boven de naamloze massa's.⁶

³ Het kiesrecht springt het meest in het oog, maar de rechtspositie tussen Nederlanders was in meer opzichten ongelijkwaardig, te denken valt aan de dienstplicht: het was gebruikelijk dat rijke families de dienstplicht voor hun zonen afkochten. De rechtspositie van vrouwen was op nog meer manieren ongelijk aan die van mannen.

⁴ Dit geldt bijvoorbeeld voor de meeste publicaties die voortkwamen uit het NWO-onderzoeksprogramma 'De natiestaat. Politiek in Nederland sinds 1815.' Voor een korte beschouwing van de opzet en inzet van het project: Jasper Loots, *Voor het volk, van het volk. Van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging* (Amsterdam 2004), p. 10-14.

⁵ Piet de Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam 2014) biedt een synthese van bovengenoemd onderzoeksprogramma 'De Natiestaat.' In *Ons stipje* begint de arbeidersbeweging in Nederland pas in 1881 met de Sociaal-Democratische Bond van Domela Nieuwenhuis, p. 151 e.v.

⁶ Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002) is een goed voorbeeld van deze benadering.

In dit onderzoek wordt een ander perspectief gekozen, op basis van het idee dat de ontwikkeling van een nationale civil society een cruciale voorwaarde was voor de ontwikkeling van een nationale democratische politiek.⁷ Ik bestudeer het proces van toenadering tussen arbeiders en burgerij daarom vanuit de eerste landelijke arbeidersvereniging, het ANWV. Dit Werkliedenverbond functioneerde als koepelorganisatie voor lokale en provinciale arbeidersverenigingen. Het werd opgericht in 1871 en vormde tot 1879 de vrijwel onbetwiste voorhoede van de arbeidersbeweging. Vanaf 1879 traden concurrerende organisaties op de voorgrond, waardoor het ANWV slechts één richting binnen de arbeidersbeweging werd.⁸ Na 1879 werd de partijpolitiek dominant. Het ANWV slaagde er niet in binnen dat nieuwe kader toonaangevend te zijn.

In de periode 1871-1879 ontstonden veel nieuwe vragen over de relatie tussen individu, maatschappelijke organisatie en politiek door de snelle ontwikkeling van de civil society. Hoe verhielden arbeidersverenigingen zich tot de politieke gemeenschap? Wat waren geaccepteerde actievormen? Hoe zag beschaafd politiek gedrag eruit? Het ontbreken van eenduidige antwoorden bleek wel uit het feit dat vanuit de politieke elite zowel stemmen ter aanmoediging van het ANWV als oproepen tot wettelijk verbod opgingen. Juist deze onzekerheid bood ruimte voor maatschappelijke experimenten. Het belangrijkste experiment van het ANWV was de poging tot stand-overstijgende samenwerking met liberale heren. Door middel van deze samenwerking konden arbeiders deelnemen aan maatschappelijke en politieke activiteiten waar zij voorheen van uitgesloten waren. Daarom is bestudering van de periode 1871-1879 cruciaal voor een goed begrip van de latere verhouding tussen civil society en staat in Nederland.

Het concept civil society vooronderstelt dat de vrijwillige deelname aan maatschappelijke organisaties positieve effecten heeft op burgerschapsidealen en politieke vaardigheden. Tussen 1871 en 1879 functioneerde het ANWV als de belangrijkste ontmoetingsplaats voor gematigde en radicale arbeiders enerzijds, en progressieve heren uit de burgerij met liberale of socialistische sympathieën anderzijds. Dit onderzoek toont daarom hoe het Werkliedenverbond een brug sloeg tussen voorheen gescheiden sociale groepen. In dit proces van toenadering ontwikkelden arbeiders nieuwe politieke actievormen. Daarmee is dit onderzoek een detailstudie binnen één organisatie naar de inmiddels al twee eeuwen actuele vraag: hoe komt de sociale cohesie die voorwaarde is voor een democratische natiestaat tot stand? In de historiografie is de rol van het ANWV in maatschappij en politiek grotendeels genegeerd. Het Werkliedenverbond wordt aangemerkt als liberaal, of als een

⁷ Een beknopte uiteenzetting van de ontwikkeling van civil society als analytisch concept geeft Jürgen Kocka, 'Civil society in historical perspective' in: John Keane (ed.), *Civil society. Berlin perspectives* (New York en Oxford 2007).

⁸ De in 1878 opgerichte Sociaal Democratische Vereeniging werd een sterke concurrent: Dennis Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam 2001), p. 165-182.

‘monsterverbond’ tussen christelijk-conservatieve en progressief liberale vakverenigingen.⁹

Bovendien zou het ANWV geen eigen koers hebben en zich laten gebruiken door de liberale heren in de politiek. Deze typering zou Heldt, de meubelmaker die in *Diligentia* het woord voerde, vreemd in de oren hebben geklonken. Als voorzitter en belangrijkste man van het ANWV benadrukte hij aanvankelijk het neutrale karakter van de vereniging. Toen hij zich in 1878 genoodzaakt zag partij te kiezen, betoogde hij dat het Werkliedenverbond ideologisch het meest verwant was aan het Duitse kathedersocialisme.¹⁰

De revolutionaire kleermaker en ‘vader van het socialisme in Nederland’ Hendrik Gerhard, die lange tijd samenwerkte met Heldt, meende dat het grote gebrek van de ANWV-voorzitter was dat hij te graag ‘de jassen der heeren’ ophield.¹¹ Het is deze dodelijk neerbuigende uitspraak die het historiografisch lot van het Werkliedenverbond bezegeld heeft, mede omdat Heldt en het ANWV zo nauw met elkaar verbonden waren, dat zij synoniem voor elkaar zijn komen te staan. Het negatieve oordeel van Gerhard over het ANWV werd eerst overgenomen door de sociaaldemocraat W.H. Vliegen in *De dageraad der volksbevrijding* (1905). Vliegen voegde hier wel aan toe dat Gerhard nooit gezegd had dat Heldt ‘zijn denkbeelden eenig geweld aan zou doen, ter wille van der heeren gunsten.’¹² Vervolgens oordeelde I.J. Brugmans in zijn decennialang vele malen herdrukte studie *De arbeidende klasse in Nederland in de 19^e eeuw* (oorspronkelijk in 1925 gepubliceerd) dat de samenwerking met liberale heren het ANWV verdacht en ongeloofwaardig maakte als vertegenwoordiger van arbeiders.¹³ Deze lijn van redenering loopt tot op heden door in het idee dat het ANWV slechts de ideeën van liberale heren volgde en daarom van gering belang was. Ik bepleit echter een herwaardering van het ANWV, omdat juist de strategische keuze voor het nastreven van radicale doelen met wettige middelen onze aandacht verdient.

Dit onderzoek stelt daarom de vraag in hoeverre het ANWV een politiek-maatschappelijke binding tussen arbeiders en liberalen bevorderde in de periode 1871-1879, en wat de consequenties hiervan waren voor de verhouding tussen civil society en politiek. Aan de bijeenkomst in *Diligentia* gingen enorme inspanningen van het Werkliedenverbond vooraf. In de eerste plaats creëerde het ANWV een bepaalde mate van sociale cohesie tussen arbeiders en arbeidersverenigingen. Dit was een voorwaarde voor georganiseerd maatschappelijk en politiek optreden. Hoewel het ANWV in naam alle Nederlandse arbeiders vertegenwoordigde, sloot de vereniging in de praktijk specifieke

⁹ Bos, *Waarachtige volksvrienden*, p. 133.

¹⁰ Verslag der Zevende Jaarlijksche Algemeene Vergadering, 25-26 december 1878, p. 6-7, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

¹¹ Zoals geciteerd in W.H. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding. Schetsen en tafereelen uit de socialistische beweging in Nederland* (Amsterdam 1905), p. 19.

¹² Vliegen, *De dageraad*, p. 19. Tekenend is dat I.J. Brugmans en Dennis Bos wél het negatieve citaat, maar niet de positieve zin die er op volgt van Vliegen overnemen.

¹³ Brugmans, *De arbeidende klasse*, p. 273-281.

categorieën arbeiders uit van actieve deelname. Het eerste hoofdstuk behandelt daarom het proces van in- en uitsluiting van arbeiders, met name van revolutionairen, confessionelen en vrouwen. Vervolgens worden de middelen besproken waarmee de band tussen leden en bestuur verdiept werd, zoals bijeenkomsten en publicaties.

In de voorbereiding van de demonstratie in Diligentia werkten arbeiders en progressieve liberalen samen. Het tweede hoofdstuk behandelt daarom de vraag hoe het ANWV de afstand tot de progressieve burgerij overbrugde. De mannen van het Werkliedenverbond en progressieve liberale heren deelden opvattingen over normen van beschaafd gedrag. Zij deelden ook een burgerschapsideaal gebaseerd op het belang van kennis en bekwaamheid. Deze gemeenschappelijke waarden kwamen tot stand door ontmoetingen. De bijeenkomsten van het ANWV brachten mannen uit verschillende sociale standen bij elkaar in één ruimte. Arbeiders en heren gingen nieuwe sociale relaties aan die door correspondentie in stand bleven. Het eerste en tweede hoofdstuk behandelen dus twee vormen van 'sociaal kapitaal'.¹⁴ Het derde hoofdstuk stelt de vraag hoe het ANWV dit sociaal kapitaal inzette in de politiek. Daartoe neem ik het debat over wetgeving tegen kinderarbeid als uitgangspunt. De betrokkenheid van het Werkliedenverbond bij dit onderwerp leidde tot een nieuwe zienswijze van politieke representatie. Algemeen mannenkiesrecht werd vervolgens een belangrijke eis van het ANWV.

Met dit onderzoek wil ik een bijdrage leveren aan drie historische debatten, betreffende civil society, politieke representatie en de arbeidersbeweging. Het meest centraal in dit onderzoek is het debat over de ontwikkeling van de civil society. In de Nederlandse politieke geschiedschrijving wordt de civil society één van de drie domeinen van de politieke cultuur genoemd, naast het politieke systeem en een algemene mentaliteit van het volk.¹⁵ Civil society organisaties hebben dan een intermediaire functie tussen staat en individuele burgers. Een sterke civil society wordt beschouwd als een van de belangrijkste krachten voor democratiseringsprocessen.¹⁶ De afwezigheid van een ontwikkelde civil society daarentegen leidt tot gebrekkige communicatiemogelijkheden tussen de niveaus van het individu en de staat. Volgens Rosanvallon bijvoorbeeld, is het gebrek aan een legitieme civil society in Frankrijk in de negentiende eeuw de belangrijkste reden voor de lange geschiedenis van politieke onrust, opstand en revolutie aldaar.¹⁷

In deze scriptie wordt het ANWV als voorbeeld gebruikt van het ontwikkelingsproces richting een robuuste civil society in Nederland. Dergelijke processen zijn binnen de Nederlandse

¹⁴ Het concept sociaal kapitaal is gepopulariseerd door Robert Putnam, *Bowling alone. The collapse and revival of American community* (New York 2000).

¹⁵ De Rooy, *Ons stipje*, p. 15-16.

¹⁶ Robert D. Putnam, *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy* (Princeton 1993); John Keane, *The life and death of democracy* (Londen 2009).

¹⁷ Pierre Rosanvallon, *Counter-democracy. Politics in an age of distrust* (Cambridge 2008), p. 111.

geschiedschrijving niet vaak in detail onderzocht. Daarom besteed ik veel aandacht aan de manier waarop het ANWV legitimiteit verwierf als geloofwaardige vertegenwoordiger van de arbeidersstand. Evenveel aandacht gaat uit naar de wijze waarop de vereniging functioneerde als plaats van interactie tussen mannen uit verschillende standen. Deze aanpak stelt mij in staat de ontwikkeling van de civil society op democratisering van maatschappij en politiek, die doorgaans als positief gegeven voorondersteld wordt in de literatuur, te problematiseren.

In deze poging tot nuancering van de relatie tussen civil society en staat in Nederland speelt het concept representatie een belangrijke rol, omdat de band tussen maatschappij en politiek door vertegenwoordiging tot stand komt. Er bestaat een uitgebreide literatuur over politieke representatie. Daarin wordt een onderscheid gemaakt tussen vertegenwoordiging door verbondenheid en gelijkenis tussen vertegenwoordiger en vertegenwoordigde enerzijds, en anderzijds vertegenwoordiging door onafhankelijk handelen in naam van iemand anders.¹⁸ In Nederland is dit onderscheid door verschillende historici als uitgangspunt gekozen voor de bestudering van representatie in de negentiende eeuw.¹⁹ Ik zal laten zien dat deze dichotomie het denken over representatie in het ANWV niet kan vangen. De werklieden meenden dat een gedeeld sociaal milieu het belangrijkste kenmerk van een 'juiste' representatie was. Niet de individuele kwaliteiten van de vertegenwoordiger, maar de gemeenschappelijke ervaring van het arbeidersleven was essentieel voor een wederzijdse identificatie tussen arbeiders en hun vertegenwoordigers.

Het derde debat betreft de Nederlandse arbeidersbeweging. Een beter begrip van politieke vertegenwoordiging maakt een herwaardering van de rol van het ANWV mogelijk. De periode tussen de politieke crisisjaren van 1866-1868 tot aan de introductie van de partijpolitiek door Abraham Kuyper meer dan tien jaar later, wordt namelijk wel eens als onbeduidend voorgesteld. De ontwikkeling van de arbeidersbeweging zou op een laag pitje staan tot de oprichting van de Sociaal-Democratische Bond in 1882. De jaren zeventig waren echter een dynamische periode voor de vroege arbeidersbeweging in Nederland. Arbeiders waren niet overgeleverd aan de liberale maatschappelijk-politieke orde, maar maakten zelf strategische keuzes in conflict- en samenwerkingssituaties om hun eigen lot te verbeteren. Belangrijke onderdelen van deze dynamische ontwikkeling waren experimenten met nationale organisatie, centralisatie, en de vorming van programmatische politieke eisen.

¹⁸ Klassiek zijn Hanna Fenichel Pitkin, *The concept of representation* (Berkeley en Los Angeles 1967); Frank Ankersmit, *Macht door representatie. Exploraties III: politieke filosofie* (Kampen 1997); Bernard Manin, *The principles of representative government* (Cambridge 1997).

¹⁹ Marianne Braun, *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam 1992); Loots, *Voor het volk*; Erie Tanja, *Goede politiek. De parlementaire cultuur van de Tweede Kamer, 1866-1940* (Utrecht 2010).

Het bronmateriaal voor deze scriptie is voornamelijk afkomstig uit het archief van het ANWV dat door het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis wordt beheerd. De verslagen van de jaarlijkse Algemene Vergaderingen zijn de belangrijkste stukken voor dit onderzoek. Deze bijeenkomsten waren hoogtepunten in het bestaan van het ANWV. Zij boden de enige geregelde momenten waarop vertegenwoordigers van afdelingen en het bestuur samenkwamen om te discussiëren over alle onderwerpen uit verleden, heden en toekomst die van belang waren voor de arbeidersstand. Het ontbreken van een eigen tijdschrift voor de leden tot 1877, gaf extra gewicht aan het verslag van de jaarvergaderingen. Dit verslag was immers het voornaamste middel om arbeiders op de hoogte te houden van de bezigheden van het Werkliedenverbond. Als aanvulling op de jaarverslagen zijn archiefstukken van statuten, notulen en persoonlijke notities van voorzitter Bernardus Heldt gebruikt. In het derde hoofdstuk worden de Handelingen van de Tweede Kamer aanvullend benut om de perceptie van de maatschappelijk-politieke functie van het ANWV vanuit het bastion van de politieke elite te bestuderen.

Hoofdstuk 1. Eendracht maakt macht

De oprichters van het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond hadden grote ambities. Zij wilden van de organisatie de belangrijkste vereniging voor arbeiders in Nederland maken. Hun doelstelling was alle vakverenigingen onder het beheer van één Centraal Bestuur te brengen.²⁰ Dit nationale Werkliedenverbond had drie hoofddoelen: eendracht en verbroedering tussen de leden bevorderen, de 'werkmansstand' verheffen op iedere manier die wettelijk mogelijk was en de middelen opsporen om de maatschappelijke positie van arbeiders te verbeteren.²¹ De reikwijdte van deze doelen betekende dat het ANWV zeer uiteenlopende activiteiten ontplooiden. De bezigheden liepen uiteen van het verzamelen van statistische gegevens over lonen tot oprichting van een begrafenisfonds, en van het geven van lezingen tot het organiseren van petities. De verheven verenigingsdoelen konden alleen bereikt worden als het ANWV een sterke organisatie zou worden. De eerste stap daartoe was het creëren van een achterban, door het aantal afdelingen en ledental van de vereniging uit te breiden. De aanspraak de Nederlandse werklieden te vertegenwoordigen zou alleen geloofwaardig zijn als er inderdaad een wederzijdse identificatie tussen arbeiders en ANWV'ers ontstond.

Daarom wordt in deze paragraaf het discours van inclusiviteit en exclusiviteit ten opzichte van arbeiders in de eerste fase van het bestaan van het ANWV bestudeerd. Wie wilde het ANWV vertegenwoordigen, en hoe werden arbeiders aan de vereniging gebonden? Het ANWV wilde namens de volledige arbeidersstand van Nederland optreden, ter verbetering van het lot van alle arbeiders. Deze in theorie inclusieve boodschap ging in de praktijk gepaard met de praktische uitsluiting van actieve deelname aan het ANWV van specifieke categorieën mensen. Geografische en financiële beperkingen maakten dat het bestuur uit een Amsterdamse arbeiderskern bestond. Daarnaast vonden orthodox-protestanten, katholieken en revolutionaire socialisten geen plaats in het ANWV. Bovendien werden vrouwen categorisch buitengesloten. De uitsluiting van vrouwen was onderdeel van een toenaderingspoging tot de progressief-liberale burgerij. In de civil society ging de versterking van de positie van sommige mannelijke arbeiders dus gepaard aan de marginalisering van andere groepen arbeiders.

²⁰ Statuten 1875, art. 1, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 1. Statuten, beginselverklaring en werkprogramma.

²¹ Statuten 1875, art. 3, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 1.

De lofzang van het verenigingsleven

Het verenigingsleven nam in de tweede helft van de negentiende eeuw in Nederland een hoge vlucht. Dit past bij een patroon in heel Europa: de opkomst van de civil society.²² Verenigingen hadden allerlei culturele en politieke functies. Leden van de middenklasse namen deel aan debatclubs en culturele lezingen. Ook verenigden zij zich als onderdeel van een beschavingsoffensief om maatschappelijke en politieke misstanden af te schaffen, uiteenlopend van slavernij tot alcoholgebruik.²³ In Nederland verenigden arbeiders zich vanaf ongeveer 1860 in hoog tempo in werkliedenverenigingen die de leden gezelligheid en financiële ondersteuning boden. Doorgaans waren deze verenigingen gebonden aan één specifiek ambacht, binnen één specifieke stad.²⁴ Sommige van deze verenigingen kregen vervolgens een politieke dimensie, omdat arbeiders hier de ruimte hadden om gemeenschappelijke arbeidsvoorwaarden te formuleren. Dit kon zelfs uitlopen op stakingen, hoewel deze actievorm bij wet verboden was.

Ambitieuze bestuurders van arbeidersverenigingen begonnen ook onderlinge samenwerking die boven het niveau van de eigen lokale vakvereniging uitsteeg. Zo werd in Rotterdam een Bestuurdersbond opgericht, die bestuurders van verschillende Rotterdamse vakverenigingen bij elkaar bracht. De drijvende krachten van deze Bond, J.F. Spliethoff en Thomas de Rot, namen later ook het initiatief tot oprichting van het ANWV. In Friesland sloten verschillende lokale arbeidersverenigingen zich in 1870 op provinciaal niveau bij elkaar aan. Zij droegen onder meer hun werklidentrots uit door de uitgave van een gemeenschappelijk jaarboekje. Op supranationaal niveau richtten Franse en Britse arbeiders in 1864 de International Workingmen's Association op, beter bekend als de Eerste Internationale. In 1869 kreeg Nederland een eigen afdeling van deze organisatie, onder leiding van Gerhard.

Vertegenwoordigers van al deze verenigingen waren ook betrokken bij het ANWV, dat in 1871 de eerste landelijke arbeidersvereniging werd. Het ging de meest actieve leden van deze verenigingen om veel meer dan de gezelligheid en financiële bijstand die de eerste werkliedenverenigingen boden. Zij geloofden in de inherente waarde van het verenigingsleven, vaak samengevat onder het adagium 'eendracht maakt macht'.²⁵ Voor sommige leden was de missie van

²² Stefan-Ludwig Hoffmann, *Civil Society, 1750-1914* (Basingstoke 2006).

²³ Over het ontstaan van deze burgerlijke beschavingsinitiatieven bijvoorbeeld Maartje Janse, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007).

²⁴ Een mooie beschrijving van deze 'verenigingskoorts' onder arbeiders in Amsterdam geeft Bos, *Waarachtige volksvrienden*, p. 77-97.

²⁵ Dit kwam tot uiting in de namen van de arbeidersverenigingen: deze verwezen niet naar ambacht, maar naar deugdzaam saamhorigheid. Typerende voorbeelden hiervan naast de Amsterdamse schuitenvoerders van *Eendracht maakt macht*, zijn de Amsterdamse kleermakersvereniging *Vooruitgang door Broederschap* en de

het ANWV, de gemeenschappelijke lotsverbetering van de arbeidersstand, zo goed als heilig. Het idee dat het verenigingsleven democratische effecten had en een harmonieuze maatschappij dichterbij bracht stamt ook al uit deze tijd.²⁶

Dit idee leeft voort in het analytisch concept 'civil society', dat in de wetenschap met name vanaf de jaren negentig van de twintigste eeuw populair is geworden.²⁷ Ik zal hier civil society opvatten als een verwijzing naar de maatschappelijke ruimte waarin verenigingen zoals het ANWV zich ontwikkelden. Vrijwillige verenigingen vormden een contactzone tussen verschillende sociale maatschappelijke groepen. Het Werkliedenverbond maakte de vorming van sociale banden, gedeelde normen, en netwerken van wederzijds vertrouwen tussen deze groepen mogelijk door bijeenkomsten en vergaderingen. De waarde van deze 'producten' van het verenigingsleven wordt samengebracht onder het begrip 'sociaal kapitaal.' Volgens Robert Putnam zijn er twee soorten sociaal kapitaal: 'bonding' en 'bridging' sociaal kapitaal.²⁸

Bonding sociaal kapitaal verwijst naar de interne cohesie van een sociale groep. In het geval van het ANWV gaat het dan om de onderlinge band van de leden van het ANWV, en de band tussen het ANWV en de Nederlandse werklieden die het wilde vertegenwoordigen. Processen van sociale insluiting en uitsluiting leidden tot een sterke identificatie van de ANWV'ers met de Nederlandse werklieden. Een illustratie van deze identificatie is het consequente gebruik van de 'wij' vorm als gesproken werd over 'onze stand', 'onze werklieden' en 'onze belangen.' De mannen van het ANWV beschouwden deze groep als de vierde stand in de maatschappelijke orde, na de adel, geestelijkheid en burgerij. Deze in theorie coherente stand van arbeiders en ambachtslieden werd tegenover de andere maatschappelijke groepen van 'kapitalisten' of de 'hogere standen' geplaatst.

Bridging sociaal kapitaal verwijst naar de overbrugging van de maatschappelijke afstand tussen verschillende sociale groepen die leidt tot nieuwe sociale verbindingen tussen deze groepen en nieuwe vormen van inclusiviteit. Bij het ANWV gaat het dan om de toenadering tussen de mannen van het Werkliedenverbond en de progressieve liberale maatschappelijke en politieke elite.²⁹ Een illustratie hiervan is dat de hierboven genoemde tegenstelling tussen 'onze werklieden' en 'de hogere standen' overbrugd werd door de eis voor gelijke rechten en de opheffing van strikte sociale scheidslijnen tussen deze groepen. Het is opvallend dat voorzitter van het ANWV Bernardus Heldt in deze context de metafoor van een brug gebruikte: het ANWV zou 'de brug ter verkrijging dier

Amsterdamse timmerliedenvereniging *Concordia Inter Nos*. Deze verenigingen waren allen betrokken bij de oprichting van het ANWV.

²⁶ De meest invloedrijke verdediging van dit idee was Alexis de Tocqueville, *De la démocratie en Amérique* (Parijs 1835, 1840).

²⁷ Kocka, 'Civil society'.

²⁸ Putnam, *Bowling alone*, p. 20-23.

²⁹ In het verband van dit onderzoek is een strikte definitie van het concept 'elite' niet zinvol. Het gaat hier in algemene zin om parlementariërs, journalisten en voormannen van het liberale verenigingsleven.

vrijheden en rechten voor de werklieden, welke aan de andere standen reeds gegeven zijn', moeten worden.³⁰

Hoewel sociaal kapitaal een relatief recente wetenschappelijke 'ontdekking' is, geldt dat niet voor het idee dat het vrijwillige maatschappelijke verenigingsleven een waardevol onderdeel is van een goed functionerende maatschappij. De oprichters van het ANWV zagen deze essentiële functie van het verenigingsleven ook. Het ANWV was volgens de eerste voorzitter, de eerder genoemde Rotterdammer Spliethoff, pure noodzaak om de zieke Nederlandse maatschappij opnieuw in evenwicht te brengen. De ziekte van de maatschappij uitte zich in het feit dat kapitalisten 'zich geheel meester gemaakt [hadden] van den arbeid.' De enige oplossing die arbeiders ter beschikking stond was zich in navolging van 'het kapitaal' te verenigen. Een innige broederband zou de Nederlandse werkman zijn rechtmatige plaats kunnen terug geven.³¹

Heldt verwoordde zijn visie op de ideale arbeidersvereniging door zijn toehoorders mee te voeren op een denkbeeldige rondleiding door het hoofdkwartier van een werkliedenvereniging:

Ik wil wel erkennen, dat ik met een zekeren eerbied zoo'n gebouw binnentreed en een heilige aandoening mij vervult, wanneer hier zoo vele werklieden, in de beste orde bij elkaar zittende, met elkander spreken over de vragen van den dag en hun algemeen belang; ginds een vakvereeniging de penningen ontvangt om ze aanstonds in tijden van ziekte of nood in den vorm van sommen weder aan haar leden uit te keeren; daar het bestuur zit eener voorschot-vereeniging spaarbank te houden; elders het bestuur van een vereeniging, waarin gelegenheid is geld te [s]paren voor winter-provisie; hooger of lager een bibliotheek en leestafel wordt aangetroffen; in andere localen onderwijs in rechtlijnig en handteekenen, elders in 't bouwkundig teekenen gegeven wordt. Op een andere avond vindt ge zoovelen als maar plaats kunnen krijgen, onder 't gehoor van den een of anderen spreker, die op de eerste uitnoodiging welwillend voor de weetgierige menigte optrad, om bij meerdere uitbreiding cursussen in sommige nuttige wetenschappen, boekhouden, talen enz. er aan toe te voegen.³²

Het belang van de arbeidersvereniging kwam dus op veel verschillende manieren tot uiting. De ideale vereniging van Heldt bood zijn leden sociale zekerheid. De leden konden ook nuttige kennis en

³⁰ Verslag der Tweede Algemeen Jaarlijksche Vergadering, 25-26 december 1873, p. 5, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2. Dossiers betreffende de Algemene Vergaderingen, 1871-1878.

³¹ Handelingen der Tweede Algemeene Vergadering te Utrecht, 29-30 oktober 1871, p. 5, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

³² Verslag der Derde Algemeene Jaarlijksche Vergadering, 25-26 december 1874, p. 8-9, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

vaardigheden verwerven. Uiteindelijk steeg het belang van de vereniging ver boven deze praktische activiteiten uit: door emotionele binding, een 'heilige aandoening', werden nieuwe waarden aangeleerd. De sociale banden tussen leden waren niet alleen functioneel, maar ook een verwezenlijking van een burgerschapsideaal. Het is dit kenmerk dat bevreedend werkt op de hedendaagse beschouwer, maar essentieel was voor deelnemers. Hun leven werd door de vereniging gedefinieerd.³³ Nogmaals in de woorden van Heldt: 'Alles werkt daar als 't ware samen voor alles (...) De bestuursleden leren er elkander, *even goed als de leden – door veel doen en zien doen* wederzijdsche verdraagzaamheid en eerbiediging van elkanders beginselen.'³⁴

De organisatiestructuur van het Werkliedenverbond

De geschiedschrijving van arbeidersbewegingen in Europa gaat doorgaans uit van een functionele tweedeling. Op economisch gebied richt de vakbond zich op verbetering van arbeidsvoorwaarden. Parallel aan de vakbond richt de arbeiderspartij zich op politieke hervorming.³⁵ Het ontstaan van het ANWV ging echter vooraf aan deze tweedeling. In de hier behandelde periode vervulde het Werkliedenverbond bepaalde functies van de latere vakbonden en van politieke partijen, maar was het vakbond noch politieke partij. Arbeidersverenigingen in Nederland rond 1870 boden hun leden gezelligheid, zelfhulp en scholing, hulp bij ziekte of ongevallen en belangenbehartiging. Het ANWV week af van dit type verenigingen. Het was een vereniging van verenigingen: niet individuele leden stonden centraal, maar afdelingen van het verbond. Het Werkliedenverbond wilde een nationale koepelorganisatie zijn. Hierdoor waren de functies die het ANWV vervulde anders dan die van de lokale beroepsverenigingen. Het gezelligheidsaspect en de zelfhulp en scholing stonden op de achtergrond, belangenbehartiging en verzekeringsfuncties kwamen in plaats daarvan op de voorgrond te staan. De verhouding tussen het bestuur van het ANWV en de individuele leden werd gekenmerkt door een veel grotere afstand dan bij lokale verenigingen het geval was.

De belangrijkste bijeenkomst van het ANWV was de jaarlijkse Algemene Vergadering, waar het afgelopen jaar geëvalueerd werd, nieuwe bestuursleden gekozen, en besluiten over toekomstige activiteiten genomen werden. De Algemene Vergadering vond doorgaans plaats tijdens Kerst, op 25 en 26 december en bestond uit discussie, moties en stemmingen. Tijdens deze bijeenkomsten bepaalden de afgevaardigden van de afdelingen de koers van het ANWV voor het volgende jaar. Het

³³ Op Heldts door het ANWV en de Vrijzinnig Democratische Bond betaalde grafzerk stond 'Apostel van het algemeen kiesrecht' gegraveerd. Rico op den Camp, 'Bernardus Hermanus Heldt' digitaal BWSA.

³⁴ Verslag Vergadering 25-26 december 1874, p. 9 (originele cursivering), IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

³⁵ Geoff Eley, *Forging democracy. The history of the Left in Europe, 1850-2000* (Oxford 2002), p. 62-84.

Centraal Bestuur organiseerde de Algemene Vergadering en was ook tijdens de rest van het jaar de organisatorische kern van de vereniging. Dit bestuur bestond uit twaalf gekozen leden die allen uit Amsterdam kwamen om de regelmatige bestuursvergaderingen te vergemakkelijken. Daarnaast was er een Algemene Raad van twaalf leden buiten Amsterdam, die enkele keren per jaar met het Centraal Bestuur bijeenkwam om adviezen te geven en het bestuur te controleren. Op de jaarlijkse Algemene Vergadering werden alle afdelingen die lid van het ANWV waren uitgenodigd één of meer afgevaardigden naar Amsterdam te sturen voor ieder honderdtal leden.

Iedere afgevaardigde vertegenwoordigde een specifieke arbeidersvereniging die aangesloten was bij het ANWV. De afgevaardigden waren daarom mannen die in de eigen vereniging in aanzien stonden en vaak deel uitmaakten van het bestuur. Deze verenigingen hadden doorgaans tegen de honderd, tot enkele honderden leden. De bijeenkomsten van het ANWV waren dus in feite bijeenkomsten van bestuursleden van vakverenigingen. Dit betekent dat het Centraal Bestuur van het ANWV van de gewone arbeiders verwijderd was door een tussenlaag van afgevaardigden van de individuele afdelingen of vakverenigingen van het ANWV. De bijeenkomsten van het ANWV hadden daarom een elitair karakter, dat doorwerkte in de manier waarop het ANWV zich presenteerde tegenover arbeiders en de hogere standen. Dit elitair karakter maakte de organisatie ook kwetsbaar voor het verwijt van 'aristocratisch bestuur'.³⁶

Het type verenigingen dat zich aansloot bij het ANWV was over het algemeen de beroepsvereniging van het traditionele geschoolde ambacht: typografen, scheepsmakers, behangers, metselaars, stukadoors, timmerlieden, smeden, schilders, meubelmakers, kleermakers, suikerbakkers, tabakswerkers, steenhouwers, houtzaagmolenaarsknechts, zeilenmakers-gezellen, maar ook borstelmakers en algemene arbeider- of werkliedenverenigingen. Deze verenigingen waren meestal aan de grenzen van een gemeente gebonden. Een uitzondering waren de Friese werklieden, die zich al vroeg op provinciaal niveau hadden aaneengesloten in de Friesche Werklieden-Vereeniging en gezamenlijk optraden in de Algemene Vergadering.³⁷

Uit de organisatiestructuur van het ANWV blijken de financiële en geografische beperkingen waarmee het Verbond te maken had. Nadat in 1871 was besloten het hoofdkwartier van de vereniging in Amsterdam te vestigen, kwam daar het machtscentrum te liggen.³⁸ Vanwege praktische redenen hadden alleen Amsterdammers zitting in het Centraal Bestuur, wat de invloed van afdelingen uit andere gemeenten aanzienlijk beperkte. De betrokkenen bij het ANWV waren allen actieve werklieden en hielden zich op vrijwillige basis in hun vrije tijd met het Werkliedenverbond

³⁶ In 1877 deed zich een dramatisch incident voor toen de afgevaardigde van de Amsterdamse timmerlieden B. Noppen het Centraal Bestuur met deze beschuldiging onder vuur nam. Verslag der Zesde Jaarlijksche Algemeene Vergadering, 25-26 december 1877, p. 35-37, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

³⁷ Verslag Vergadering 25-26 december 1873, p. 2, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

³⁸ Handelingen Vergadering Utrecht 29-30 oktober 1871, p. 33, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

bezig. De beperkte financiële middelen bemoeilijkten het functioneren van het ANWV. Veel afdelingen vonden het moeilijk de contributie op te brengen en de kosten van de afgevaardigden te vergoeden voor hun reizen naar Amsterdam. Zo stuurden zes Friese afdelingen slechts één afgevaardigde naar Amsterdam, met de volmacht namens hen allen te stemmen.³⁹ Ook voor de datum van de Algemene Vergadering was uit financiële overwegingen besloten: met Kerstmis hadden alle arbeiders vrij, dus ging er geen werkloon verloren door de bijeenkomsten.⁴⁰

Amsterdam was de zetel van het Centraal Bestuur en de locatie van de Algemene Vergaderingen. Bovendien was een meerderheid van de afdelingen Amsterdams: van 13 van de 21 in 1871, tot 18 van de 35 in 1875. Rond 1875 vertegenwoordigden alle afdelingen bij elkaar ongeveer 5.500 individuen. De geografische onbalans kwam de geloofwaardigheid van de claim 'nationaal' te zijn niet ten goede. Enerzijds wilde het Centraal Bestuur geld vrij maken om afdelingen van het Werkliedenverbond op te richten in gemeenten buiten Amsterdam, anderzijds vervreemde het bestuur soms de niet-Amsterdammers. Zo kwam het zelfs tot een beschuldiging van Amsterdamse vooringenomenheid aan het adres van het bestuur door de Rotterdamse afgevaardigde Wichers.⁴¹ Ongeacht of deze beschuldiging terecht was, raakte het bestuur geïnstitutionaliseerd. Officieel trad ieder jaar de helft van het bestuur af, maar door herverkiezing ontstond een hechte groep van Amsterdammers rondom Heldt. In 1871 nam hij de rol van voorzitter van Spliethoff over en die functie behield hij tot 1903. Deze bestuursleden drukten hun stempel op de koers van het ANWV. Hun informatievoorsprong, geregeld overleg en controle over de agendering van onderwerpen beperkte de invloed van de meer geïsoleerde verenigingen buiten Amsterdam.

Vertegenwoordiger van wie?

Het bestuur rond Heldt dat aan het einde van 1871 aantrad, was zich bewust dat het ANWV alleen met gezag zou kunnen optreden namens werklieden, als het een geloofwaardige vertegenwoordiger van deze werklieden werd. Het bestuur meende dat een eerste noodzakelijke stap aansluiting van bestaande arbeidersverenigingen bij het ANWV was. De lokale verenigingen hadden alle reden tot medewerking aan dit plan, volgens de mannen van het ANWV. De 'vierde stand' van arbeiders verkeerde namelijk in een treurige staat. Maatschappelijk waren zij verdeeld, economisch

³⁹ Dit blijkt wanneer de Friese afgevaardigde Rommerts zes stemmen gebruikt bij een stemming: Verslag der vierde Jaarlijksche Vergadering, 25-26 december 1875, p. 20, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

⁴⁰ Handelingen Vergadering Utrecht 29-30 oktober 1871, p. 5, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.. Bovendien werd werkgevers zo geen aanleiding voor ontslag gegeven.

⁴¹ Verslag Vergadering 25-26 december 1874, p. 52, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

concurreren zij met elkaar en werden zij door werkgevers tegen elkaar uitgespeeld, in politiek opzicht hadden zij te maken met ongelijke burgerrechten. Verbetering in de bestaande situatie kon alleen verkregen worden door één front te vormen. Het ANWV wilde met één stem namens de gehele arbeidersstand spreken. Daarvoor was een inclusief ledenbestand nodig, waarbij de onderlinge verschillen binnen de arbeidersstand naar de achtergrond werden gedrukt. Iedere vereniging van arbeiders kon zich daarom aansluiten. Deze inclusiviteit was principieel, een ondergrens voor lidmaatschap bestond niet.⁴²

In de praktijk waren er echter obstakels voor deze inclusiviteit. De vertegenwoordiging van arbeiders door het ANWV was niet vanzelfsprekend. Gericht maatschappelijk en politiek optreden vereiste ook formele en informele uitsluiting van bepaalde categorieën personen binnen de vierde stand. De drie voornaamste groepen binnen de vierde stand voor wie geen plaats was in het ANWV waren vrouwen, de 'sekte-leden' van orthodox-protestantse en uitgesproken katholieke overtuiging, en mannen die onwettige middelen gebruikten om hun doelen na te streven, oftewel revolutionaire socialisten en anarchisten. Voor ieder van deze groepen was om specifieke redenen weinig ruimte binnen het Werkliedenverbond. Bovendien veranderde hun positie in de loop der tijd: de orthodox-protestanten vonden bijvoorbeeld eerst wel, maar vanaf 1876 geen plaats meer binnen het ANWV. Het Werkliedenverbond stuitte ook op het probleem dat nog niet aangesloten arbeiders die het juist wel binnen de organisatie wilde hebben, zich afzijdig hielden. Ondanks alle pogingen zoveel mogelijk arbeiders te bereiken, werden de meeste arbeiders geen lid. De bestuurders van het Werkliedenverbond dachten dat dit te maken had met onverschilligheid. Deze verschillende categorieën worden hier besproken om inzichtelijk te maken wie het ANWV vertegenwoordigde en hoe de organisatie onderlinge verbondenheid tussen arbeiders wilde bevorderen.

De uitsluiting van revolutionaire 'onruststokers'

Het ANWV wilde toonaangevend zijn in de Nederlandse arbeidersbeweging. Socialistische, communistische of anarchistische alternatieven waren daarom een bedreiging. De angst was dat revolutionairen de werklieden op het verkeerde pad zouden brengen, of dat zij het ANWV zouden infiltreren.⁴³ Daarom onderscheidde het Werkliedenverbond zich duidelijk van dergelijke groepen. De Eerste Internationale die vanuit Londen opereerde, was een radicaal onwettig alternatief voor het

⁴² Dit is een belangrijke tegenstelling tussen het ANWV en progressieve liberalen in de politiek. De liberale heren onderscheidden een 'vijfde stand' in de maatschappij, in de woorden van Samuel van Houten een 'laag proletariaat' dat geen enkele nuttige bijdrage aan de maatschappij leverde: Siep Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992), p. 225.

⁴³ Handelingen Vergadering Utrecht 29-30 oktober 1871, p. 7, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

ANWV. Juist ten tijde van de oprichting van het ANWV in 1871, was de angst voor de Internationale het grootst. Volgens het Werkliedenverbond ging de onderlinge verbondenheid van Nederlanders voor alles. 'Het eigen huis' moest 'zuiver' blijven, meende de afgevaardigde van de Rotterdamse schilders H. Blok.⁴⁴ Nederlanders die bij de Internationale hoorden waren 'oproermakers, waarmede men niets gemeen wilde hebben' vulde scheepmaker A. de Visscher aan.⁴⁵ Het 'Nederlandsch' in de verenigingsnaam van het Werkliedenverbond was dan ook bedoeld om iedere associatie met verdachte radicale buitenlandse denkbeelden te voorkomen. Tijdens de vergadering in Utrecht van 1871 overwogen de afgevaardigden om leden van de Internationale te weren van lidmaatschap van het ANWV. Dit werd echter van de hand gedaan als een teken van zwakte of angst voor de 'rooverbende'.⁴⁶

Een jaar later, kort na het destructieve Congres van de Internationale in Den Haag, hield de Nederlandse afdeling van de Internationale in feite op te bestaan. De dreiging van een revolutionaire concurrent voor het ANWV had voorlopig afgedaan. Het Werkliedenverbond bleek de concurrentiestrijd voor de sterkste nationale arbeidersorganisatie met gemak te winnen.⁴⁷ Desalniettemin waren er ook inhoudelijke overeenkomsten tussen het Werkliedenverbond, de Internationale en andere linkse radicalen. Al deze groepen wilden immers voor de belangen van arbeiders en werklieden opkomen. Heldt zag de overlap in doelen met de Internationale: 'Wij willen ook *afschaffing van kinderarbeid, coöperatie, beter onderwijs, meer loon, minder werktijd, hervorming van het kiesstelsel, hervorming van 't belastingstelsel, afschaffing van plaatsvervanging* [in de nationale militie]'.⁴⁸ Het verschil was de methode om deze doelen te bereiken. Waar de Internationale de revolutie predikte, zag het ANWV binnen een wettig kader genoeg mogelijkheden tot verbetering van het lot van de arbeiders.

Conservatieve critici en vertegenwoordigers van de hogere standen zagen dit cruciale verschil moedwillig niet, volgens Heldt. Het Centraal Bestuur van het ANWV werd beschuldigd te bestaan uit 'een kliek eerste Anti-kristenen, Atheïsten, Socialisten, Communisten en wat al -ismen meer'.⁴⁹ Verkeerd geïnformeerde of kwaadwillende personen zagen in ieder van hen 'een revolutionair, een roode, een communist of socialist'.⁵⁰ Het was echter van groot belang dat de legitimiteit en respectabiliteit van de vereniging duidelijk was voor iedereen, ongeacht stand. Zonder uitzondering werd in elke openbare vergadering gerefereerd aan de vreedzame intenties van het

⁴⁴ Handelingen Vergadering Utrecht 29-30 oktober 1871, p. 12, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

⁴⁵ Handelingen Vergadering Utrecht 29-30 oktober 1871, p. 14, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

⁴⁶ Handelingen Vergadering Utrecht 29-30 oktober 1871, p. 33-34, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

⁴⁷ Bos, *Waarachtige volksvrienden*, p. 133.

⁴⁸ Verslag Vergadering 25-26 december 1874, p. 14, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

⁴⁹ Verslag Vergadering 25-26 december 1874, p. 13, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

⁵⁰ Verslag Vergadering 25-26 december 1875, p. 3, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

ANWV. Spliethoff riep aanwezigen op 'als een éénig man, langs wettigen weg, [te] strijden voor de rechtvaardige zaak.' Via geleidelijke hervorming op wettige wijze zouden de werklieden hun lot verbeteren. Deze respectabiliteit onderscheidde het ANWV van de oproerkraaiers, die soms wel het goede nastreefden, maar dat altijd op de verkeerde wijze deden. Een aura van deugdzaamheid moest de toegang tot maatschappelijke en politieke invloed forceren. Het ANWV moest 'zonder eenige bitterheid tegen ander standen' handelen, de verbetering van het lot van het werkvolk was namelijk in eigen hand.⁵¹

In de praktijk waren radicale socialisten soms wel actief binnen het ANWV. Dit had ongetwijfeld te maken met het feit dat de meest actieve leden van het Amsterdamse arbeidersverenigingsleven elkaar kenden. Zo sprak de radicale houtzaagmolenaarsknecht Klaas Ris, een oproerkraaiër bij uitstek, verschillende malen tijdens vergaderingen van het ANWV. Heldt en Ris bezochten al vanaf 1866 dezelfde bijeenkomsten over arbeidersvraagstukken. Hetzelfde gold voor kleermaker Hendrik Gerhard. Ondanks het feit dat hij de belangrijkste pleitbezorger van de Eerste Internationale in Nederland was, was hij voorstander van aansluiting van zijn kleermakersvereniging bij het ANWV in 1871. Vervolgens was Gerhard in 1880 zelfs kandidaat namens het ANWV bij de gemeenteraadsverkiezingen van Amsterdam.⁵² Gerhards uitspraak over het ophouden van de 'jassen der heeren' door Heldt, in de historiografie over het ANWV zo schadelijk gebleken, benam dus het zicht op de jarenlange samenwerking binnen het Werkliedenverbond tussen deze twee mannen. Ook Ferdinand Domela Nieuwenhuis onderhield vanaf 1876 goede betrekkingen met Heldt en publiceerde vanaf 1878 voor het verenigingstijdschrift *De Werkmansbode* van het ANWV.⁵³

Ten slotte is het belangrijk het retorische element te erkennen in de nadruk op ordelijkheid en optreden langs legale weg door woordvoerders van het ANWV tijdens publieke optredens. Dit was een vorm van zelfbescherming. Zowel Ris als Gerhard werden vanwege hun activisme ontslagen door hun werkgevers. Daarmee kwam de bestaanszekerheid van hun families direct in gevaar.⁵⁴ Gerhard moest door het verlies van zijn positie als luxe-kleermaker met zijn gezin naar een armoedige eenkamerwoning verhuizen. Hij zag zich zelfs genoodzaakt tot het schrijven van 'bedelbrieven' aan vrienden.⁵⁵ Hoewel dergelijke offers voor de goede zaak een bepaalde sociale status in radicale kringen opleverde, is het goed te begrijpen dat niet alle werklieden hun bestaanszekerheid op het

⁵¹ Handelingen Vergadering Utrecht 29-30 oktober 1871, p. 10, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

⁵² Dik Nas, 'Hendrik Gerhard' digitaal *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (BWSA).

⁵³ Ger Harmsen, 'Ferdinand Nieuwenhuis' digitaal BWSA.

⁵⁴ Wettelijke ontslagbescherming bestond niet, dus kon de werkgever naar eigen inzicht werknemers de deur wijzen.

⁵⁵ Nas, 'Hendrik Gerhard'.

spel wilden zetten door aansluiting bij een arbeidersvereniging.⁵⁶ Het bestuur van het ANWV was er dus bij gebaat niet onnodig aanleiding te geven tot dreigementen en wraak van werkgevers. Dat zou arbeiders afschrikken van deelname aan de vereniging.

Het afscheid van de orthodox-protestantse 'secte-leden'

Terwijl radicale socialisten aanvankelijk bewust werden uitgesloten van het ANWV, maar later toch hun stem konden laten horen binnen de organisatie, ontwikkelde de deelname van orthodox-protestantse arbeiders zich in tegenovergestelde richting. Vanaf de oprichting had het ANWV een algemeen christelijk signatuur. Tijdens de algemene vergaderingen werd door afgevaardigden onder toejuiching de hulp van 'de Rechtvaardige God!' voor de arbeiderszaak ingeroepen. Voorzitter Spliethoff moest ingrijpen als de discussie dreigde te verzanden in theologische kwesties, zoals de vraag of het verrichten van arbeid een deugd was, of een straf van God.⁵⁷ Het aanroepen van God had als functie legitimiteit aan het ANWV te verlenen. Godvrezend, rechtvaardig en wettig handelen werden met elkaar verbonden, opdat duidelijk was dat de vereniging zich verre van revolutie wilde houden. Sommige actieve leden van het ANWV waren religieus geïnspireerd. De kwestie van de zondagsrust leidde daarom tot ongemak: mochten arbeiders op zondagen wel meedoen aan activiteiten van het ANWV? Voor Spliethoff was het antwoord op deze vraag een vanzelfsprekendheid. Deelname aan bijeenkomsten van het ANWV was geen werk, het was het 'verrichten van eene goede daad.'⁵⁸

Desondanks bestond vanaf het begin een bepaalde spanning tussen verschillende interpretaties van de rol van religie binnen de vereniging. Het belangrijke politieke thema van de schoolstrijd werkte ook door in het ANWV. Dit had alles te maken met het idee dat toegang tot goed onderwijs een essentieel onderdeel was van de verbetering van het lot van de arbeiders. De vraag was daarom: hoe moest het ANWV zich verhouden tot de financiering van onderwijs? De orthodox-protestanten stonden hier tegenover de meer algemeen christelijk georiënteerde leden. Onder het voorzitterschap van Heldt, en de verschuiving van het zwaartepunt van de vereniging van Rotterdam naar Amsterdam, werd deze tweede lijn steeds sterker. Oorspronkelijk was gekozen de spanning tussen de orthodox-protestanten en de algemeen christelijken latent te houden. Dat zou een scheuring van het ANWV voorkomen. Deze situatie bleek op termijn niet houdbaar. Vanaf 1874 ging

⁵⁶ In de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging lijkt juist dit gebrek aan extreme zelfopoffering een positieve waardering van het ANWV in de weg te staan. Bos, *Waarachtige volksvrienden*, is hier in de recente historiografie het beste voorbeeld van.

⁵⁷ Handelingen Vergadering Utrecht 29-30 oktober 1871, p. 7, 15-16, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

⁵⁸ Handelingen Vergadering Utrecht 29-30 oktober 1871, p. 22-23, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

het ANWV zich steeds duidelijker profileren in politieke kwesties. Dit was het gevolg van de wens om de machtsbasis van de vereniging in te zetten voor politieke actie, bijvoorbeeld door middel van petitities. Het Centraal Bestuur meende dat een eenduidige stellingname van het ANWV in de onderwijskwestie tot effectiever optreden zou leiden.

Daarom werd als nieuwe doelstelling voorgesteld 'mede te werken tot bevordering en uitbreiding van het openbaar lager- en middelbaar onderwijs.'⁵⁹ De enige wijziging ten opzichte van de oorspronkelijke statuten was het woord 'openbaar', maar dit was genoeg om een verhitte woordenstrijd te doen ontbranden. Het onderwijs werd hiermee tot staatsaangelegenheid gemaakt. In katholieke en orthodox-protestants georiënteerde scholen werd volgens het Amsterdamse bestuurslid Post 'onverdraagzaamheid en tweedracht gekweekt' bij kinderen. Volgens hem moest de 'verderfelijke invloed van de secte-scholen (...) tot elken prijs te keer worden gegaan.'⁶⁰ De Rotterdammers van het eerste uur Spliethoff en De Rot verwoordden nu het minderheidsperspectief door met kracht te pleiten voor afzijdigheid van het ANWV in de inrichting van onderwijs. Wie zich zo nodig met deze kwestie wilde bemoeien kon immers lid worden van de Vereeniging van Volksonderwijs, waar werklieden ook als leden werden toegelaten.⁶¹

Het merendeel van de leden vond snelle uitbreiding van het staatsonderwijs zo belangrijk, dat zwijgen om de lieve vrede geen optie meer was. De motie om te streven naar bevordering van openbaar onderwijs werd met 24 tegen 20 stemmen aangenomen. Er waren meer voorstanders dan deze stemverhouding doet vermoeden, maar de angst voor scheuring van het ANWV was groot. Heldt waarschuwde voor de gevaarlijke woorden '*Staats- en neutraal*', met betrekking tot het onderwijs, omdat velen daarover al gestruikeld waren. Verschillende sprekers maanden tot voorzichtigheid om onnodig ledenverlies te voorkomen. De afgevaardigde van de zes Friese werkliedenverenigingen Rommets verklaarde zelfs tegen gestemd te hebben 'uit vrees voor scheuring in het Verbond', terwijl hij eigenlijk vóór was.⁶²

De uiteindelijke keuze voor openbaar onderwijs van het ANWV was moeilijk te accepteren voor de orthodox-protestanten. Inderdaad werd dit de aanleiding tot de oprichting in 1876 in Amsterdam van het Nederlandsch Werkliedenverbond Patrimonium, dat arbeiders een christelijk alternatief voor het ANWV bood. In tegenstelling tot het ANWV wilde Patrimonium arbeiders en patroons samenbrengen binnen de organisatie, een keuze waar het ANWV principieel tegen was. Hoewel de gevreesde scheuring plaatsvond, had Patrimonium de eerste jaren weinig succes en bleef

⁵⁹ Verslag Vergadering 25-26 december 1875, p. 17, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

⁶⁰ Verslag Vergadering 25-26 december 1875, p. 18-19, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

⁶¹ Verslag Vergadering 25-26 december 1875, p. 19, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

⁶² Verslag Vergadering 25-26 december 1875, p. 20, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

het verlies van leden bij het ANWV beperkt.⁶³ Metselaar en oprichter van de vereniging Klaas Kater merkte nog in 1888 bitter op dat arbeiders buiten Patrimonium om kozen voor vereniging onder leiding van 'den Godloochenaar Heldt of den Godbestrijder Domela Nieuwenhuis'.⁶⁴ Patrimonium werkte het ANWV wel actief tegen, onder meer door in een adres aan de Tweede Kamer te weerspreken dat het ANWV in openbare optredens alle arbeiders vertegenwoordigde.⁶⁵

Een andere test voor de religieuze positionering van het Werkliedenverbond was de opstelling jegens Joodse arbeiders. Zelden werden de belangen van 'Israëlieten' expliciet bediscussieerd. De aanname was dat de neutraliteit van het ANWV in religieuze kwesties betekende dat aan specifieke religieuze groepen geen bijzondere positie werd verleend. In 1874 verwoordde Heldt dit als volgt:

Onze beweging, die verbetering, waardeering, verheffing, vrijmaking betreft van den geheelen stand, moet voor alles neutraal, onzijdig blijven, omdat alleen eendracht haar kracht uitmaakt; haar zedelijk prestige kan doen gelden. Vragen wij niet wat iemand denkt of bidt, maar wat en hoe hij doet, en laten wij in onze kringen plaats voor ieder, zoo voor den Israeliet als Christen, ja ware hij Boedhist of Muselman, indien hij eigenschappen bezit, die in onze maatschappelijke samenleving van ieder gevorderd worden, dat is: orde, deugd en liefde.⁶⁶

Juist dit idee van neutraliteit was aanstootgevend voor religieuze minderheden. Volgens hen was dit woord een eufemisme voor 'liberaal', omdat het een deelbelang van een specifieke bevolkingsgroep verhulde.⁶⁷ Omgekeerd wenste het ANWV geen rekening te houden met de gewoonten of voorkeuren van specifieke minderheden. Toen in 1877 in het kader van een discussie over een wettelijk verbod op zondagsarbeid de afgevaardigde Siebenlist zich afvroeg of dit niet tot moeilijkheden voor Joodse arbeiders zou leiden, wenste voorzitter Heldt hier niet op in te gaan en deze kwestie aan de wetgever over te laten.⁶⁸

⁶³ Wouter P. Beekers en Rolf E. van der Woude, *Niet bij steen alleen. Patrimonium Amsterdam: van sociale vereniging tot sociale onderneming 1876-2003* (Hilversum 2008), p. 32-35.

⁶⁴ Zoals geciteerd in Beekers en Van der Woude, *Niet bij steen*, p. 51

⁶⁵ Handelingen der Tweede Kamer (HTK), 14 juni 1877, p. 938.

⁶⁶ Verslag Vergadering 25-26 december 1874, p. 15, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

⁶⁷ Het idee dat een 'neutrale' organisatie niet mogelijk is houdt zeker een eeuw stand binnen de zogenaamde maatschappelijke 'zuilen'. Een helder voorbeeld van de misleidende consequenties hiervan is het radiozendtijdbesluit van 1930, wanneer de neutrale omroep AVRO door tegenstanders weggezet wordt als spreekbuis van het liberalisme. Zie hiervoor De Rooy, *Een stipje*, p. 197-203.

⁶⁸ Verslag Vergadering 25-26 december 1877, p. 17, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

De uitsluiting van vrouwen in het verenigingsleven

De uitsluiting van vrouwen door het ANWV was van geheel andere aard dan de zelf gekozen afscheiding van radicale socialisten en religieuze minderheden. Waar betrokkenheid van mannen bij het ANWV afhankelijk was van hun inhoudelijke opvattingen, werden vrouwen categorisch afgewezen als potentiële deelnemers aan de arbeidersverenigingen. De beweging voor vrouwenrechten in de negentiende eeuw vond haar oorsprong in de liberale middenklasse. De mannen van het ANWV behoorden niet tot deze groep. Zij stonden zelfs tamelijk vijandig tegenover deelname van vrouwen aan verenigingen en arbeidsparticipatie van vrouwen; omgekeerd was er weinig sympathie bij vrouwen voor het ANWV. Vanaf het begin waren alle bestuursleden en alle afgevaardigden bij de algemene vergaderingen mannen, al werden vrouwen niet formeel uitgesloten. Dit vloeide voort uit de wijze van organisatie van het ANWV: de actieve leden waren bestuursleden van arbeidersverenigingen. Als er al vrouwen actief waren bij deze lokale arbeidersverenigingen, drongen zij niet door tot besturen. Het Werkliedenverbond hield zich in de jaren zeventig weinig bezig met de positie van vrouwen in de maatschappij.

De afwezigheid van vrouwen bij activiteiten van het ANWV werd niet als een gemis ervaren. Omgekeerd zou de aanwezigheid van vrouwen naar het idee van sommigen leiden tot een te weinig serieuze sfeer, en te veel 'pret'.⁶⁹ Met lede ogen zag Heldt dat 'de meeste vereenigingen hare toevlucht tot middelen van uitspanning, toneeluitvoeringen' namen, om 'de vereenigingen behagelijk te maken voor de vrouwen, opdat deze hunne mannen tot lidwording zullen aansporen'.⁷⁰ De meningen waren verdeeld over een dergelijke aanpak. De afgevaardigde van een nieuwe afdeling van het ANWV, Van der Graaf uit Kralingen, stelde tijdens de vergadering aan de orde hoe moeilijk het wel niet was actieve betrokkenheid van de aangesloten Kralingers te bewerkstelligen. De leden betaalden liever de boete die stond op afwezigheid bij de vergadering dan op te komen dagen. Andere vertegenwoordigers die het probleem herkenden, raadden aan om vrouwen toegang te geven tot de vergadering: dat kon een gezellig avondje uit betekenen voor de arbeider met weinig geld. De aanwezigheid van vrouwen bleef hier expliciet instrumenteel, het doel was 'vrouwen aanmoedigen, om daardoor te verkrijgen dat de mannen de vergaderingen getrouw bezoeken.' Bovendien mocht het bestuur van de vereniging niet vergeten de aanwezige vrouwen te wijzen op hun maatschappelijke plichten.⁷¹

⁶⁹ Verslag Vergadering 25-26 december 1877, p. 43, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2. Het woord is van afgevaardigde De Jong.

⁷⁰ Verslag Vergadering 25-26 december 1877, p. 28, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

⁷¹ Verslag Vergadering 25-26 december 1877, p. 43-44, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

Deze plichten van de vrouw waren volgens het ANWV in de eerste plaats in de huiselijke kring, niet op de arbeidsmarkt of in de serieuze arbeidersvereniging. Een belangrijke kwestie voor het ANWV werd daarom de arbeidsparticipatie van de vrouw, een kwestie die voortkwam uit de betrokkenheid bij de strijd tegen kinderarbeid. Als kinderarbeid bij wet verboden werd, zou dat dan ook op logische wijze uitvloeien in een verbod op vrouwenarbeid? Het ANWV stelde kinderen en vrouwen in meerdere opzichten op één lijn. Hun betrokkenheid bij arbeidersverenigingen kon niet serieus opgevat worden, maar enkel in het kader van vermaak. Op de werkvloer hadden kinderen en vrouwen gemeenschappelijk dat zij de positie van mannen ondermijnden. Als kinderarbeid teruggedrongen werd, zouden werkgevers vrouwen in plaats van kinderen aannemen, omdat zij goedkopere arbeidskrachten waren dan mannen.⁷²

Naast dit financiële argument werd ook een ‘zedelijk’ argument gebruikt. Het Centraal Bestuur pleitte voor een verbod op arbeid door meisjes en jongens of mannen ‘in hetzelfde lokaal’, voor vrouwen ruim vóór en na de bevalling, voor vrouwen met ‘hulpbehoevende’ kinderen, wier lot anders aan ‘een ongeregeld of ontijdig toezicht van buurvrouwen’ overgelaten werd, en een verbod op fabrieksarbeid door gehuwde vrouwen en weduwen.⁷³ Vrouwenarbeid werd door deze mannen opgevat als een maatschappelijke misstand. Uitzonderingen op een verbod op vrouwenarbeid zouden alleen uit financiële noodzaak voor onbemiddelde vrouwen gemaakt moeten worden. Een enkeling zoals het bestuurslid Post merkte op dat de positie van het ANWV wel erg sterk inging tegen de algemene trend van maatschappelijke emancipatie van de vrouw. Hij vroeg zich af op welke gronden een verbod geëist kon worden. Dit maakte echter weinig indruk. Tijdens de vergadering van 1877 werd een motie die opriep tot een verbod op alle fabrieksarbeid door vrouwen aangenomen met 47 stemmen tegen één.⁷⁴

Deze mannen zagen vrouwenarbeid dus als een bewijs van de tekortkomingen van de huidige arbeidssituatie. Vrouwen hoorden immers thuis te zijn. Daarmee werden vrouwen categorisch buitengesloten van serieuze deelname aan het ANWV. Deze opstelling tegenover vrouwen zou lang blijven bestaan en werd later zelfs statutair vastgelegd. In 1904 werd namelijk besloten dat het ANWV streefde naar een ‘verbod van allen mannelijken arbeid door vrouwen in werkplaatsen, fabrieken of op het veld’, als onderdeel van een betere ‘bescherming van het leven en de veiligheid der arbeiders.’⁷⁵ In 1910 werd deze bepaling veranderd, nu kwam er een onderscheid tussen de gehuwde vrouw wier arbeid verboden moest worden, en de ongehuwde vrouw voor wie een betere arbeidsbescherming nodig was.⁷⁶

⁷² Verslag Vergadering 25-26 december 1877, p. 14, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

⁷³ Verslag Vergadering 25-26 december 1877, p. 14, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

⁷⁴ Verslag Vergadering 25-26 december 1877, p. 17-18, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

⁷⁵ Statuten 1904, art. 2.h3, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 1.

⁷⁶ Statuten 1910, art. 2j, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 1.

De uitsluiting van vrouwen is het meest zichtbare bewijs dat de ontwikkeling van een nieuw segment van de civil society gepaard ging met de marginalisering van specifieke categorieën mensen. Toenemende maatschappelijke participatie was in dit geval dus niet gebonden aan democratisering. Professionalisering van arbeidersverenigingen versterkte dit proces. Door het wegvallen van de gezelligheidsfunctie, kwam een striktere scheiding tussen het publieke en privé domein tot stand, waarbij vrouwen steeds nadrukkelijker uit het publieke domein geweerd werden. Het politieke equivalent van deze formalisering in de civil society is de Grondwetsherziening van 1887 die vrouwen voor het eerst expliciet uitsloot van kiesrecht.

Een heilige missie

Hierboven zijn categorieën van personen besproken binnen de vierde stand waarmee de mannen van het ANWV zich niet wilden identificeren: buiten de wet geplaatsten, secte-leden en vrouwen. Aan de andere kant waren er arbeiders met wie zij zich wél wilden identificeren, maar die toch geen lid van een afdeling werden. Daarnaast waren er arbeidersverenigingen die zich niet als afdeling bij het ANWV wilden aansluiten. De voormannen van het Werkliedenverbond zagen één overkoepelende verklaring: ‘de bedroevende onverschilligheid, die onze werklieden beheerscht; [zij zijn] onverschillig ten opzichte van het welzijn der aan hunne zorg toevertrouwde vrouwen en kinderen; onverschillig ten opzichte van hun plicht als mensch, als burger en als christen, maar niet minder ten opzichte van hunne stand- en lotgenooten.’⁷⁷

Een eerste verklaring voor de onverschilligheid van arbeiders tegenover het ANWV was volgens Heldt hun domheid en onwetendheid. Arbeidersverenigingen droegen volgens hem bij aan verheffing door verbetering van ‘stoffelijke en zedelijke welvaart’. De reden dat de geïsoleerde arbeiders dit niet inzagen, moest gezocht worden in hun gebrekkige scholing. De domheid van de arbeiders kwam in deze redenering dus niet voort uit intrinsieke eigenschappen van arbeiders, maar aan het schandalig falen van het Nederlandse onderwijssysteem. Hiermee verschoof Heldt het gebrek aan succes van het ANWV deels naar de onderwijskwestie. Gelukkig kon het ANWV een bijdrage aan verbetering van deze situatie leveren. De bevordering van het volksonderwijs was de hoogste prioriteit van de arbeidersbeweging.⁷⁸

Een tweede bron van onverschilligheid was volgens het Heldt een gebrek aan geduld en inspanning: ‘het geduld om de strijd vol te houden en (...) de zegenpraal af te wachten; het

⁷⁷ Verslag Vergadering 25-26 december 1873, p. 3, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

⁷⁸ Verslag Vergadering 25-26 december 1874, p. 7, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

vertrouwen, het besef, het bewustzijn, dat bij een goeden en ernstigen wil, bij degelijke samenwerking, gepaard met eensgezindheid, een overwinning niet kan uitblijven.⁷⁹ De massa van arbeiders miste de discipline om de juiste doelen na te streven als de weg daarheen te zwaar was, te vervelend of te ver in de toekomst lag. Ook moesten arbeiders financiële offers brengen om verenigingen van de grond te krijgen, terwijl zij geen geld hadden, of het liever anders besteedden. Tegelijkertijd werd deelname aan de arbeidersbeweging door werkgevers afgekeurd. Uit angst het inkomen te verliezen keken veel arbeiders liever de kat uit de boom dan zelf risico's te nemen, constateerde de Friese afgevaardigde O. Rommerts.⁸⁰ Onder dergelijke omstandigheden was het niet verwonderlijk dat duizenden werklieden buiten het ANWV om, in het isolement van de lokale arbeidersverenigingen, 'slechts jaarlijks het moeielijk bespaarde geld feestelijk' verteerden, 'zonder zich verder om iets beters te bekommeren.'⁸¹

In contrast met deze pessimistische constatering, ontmoette Heldt gelukkig ook arbeiders 'bij wien een heilige overtuiging gevestigd is, dat zij werken aan de vrijmaking van onzen nuttigen stand.'⁸² Dit waren de mannen van het ANWV. De onverschilligheid van sommige arbeiders functioneerde als een spiegel voor de deugden die de mannen van het ANWV zichzelf toedichtten. Door de onwetendheid van de geïsoleerde arbeiders te benadrukken, toonden de verenigingsmannen welke weg zij al hadden afgelegd ter verbetering van hun eigen lot. Zij vormden zelf 'de kern der werklieden', Heldt zag zich omringd door 'uitverkorenen', een 'kring van mannen, die in zeker opzicht behoren tot de nestors, de leiders onzer arbeiders-beweging die zooveel tijd en rust en geld veil hebben ten belange van 't algemeen.'⁸³ Dit was een 'gedisciplineerde troep (...) tot bestrijding van den vijand.'⁸⁴

Met name bij tegenslag en kritiek begon het bestuur de lofzang op de kwaliteiten van de actieve leden van het Verbond. Secretaris J. Omselen gaf een aura van heiligheid aan het werk van het ANWV door Maarten Luther te citeren: 'Hier sta ik, God helpe mij, ik kan niet anders!' Heldt werd vervuld van 'een heilige aandoening' tijdens arbeidersbijeenkomsten.⁸⁵ Spliethoff had werkzaamheden voor het ANWV op zondagen verantwoord als goede daad aan God. Opofferingsgezindheid en lijden voor de goede zaak maakte deze mannen tot geloofwaardige

⁷⁹ Verslag Vergadering 25-26 december 1874, p. 10, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

⁸⁰ Verslag Vergadering 25-26 december 1875, p. 49-50, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

⁸¹ Verslag Vergadering 25-26 december 1873, p. 5, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

⁸² Verslag Vergadering 25-26 december 1873, p. 5, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

⁸³ Verslag Vergadering 25-26 december 1874, p. 3, 10, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

⁸⁴ Verslag Vergadering 25-26 december 1877, p. 6, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

⁸⁵ Verslag Vergadering 25-26 december 1874, p. 8, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2; Verslag Vergadering 25-26 december 1877, p. 9, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

vertegenwoordigers van de arbeiders. Hiermee stonden deze mannen stevig in de socialistische traditie van martelaarschap.⁸⁶

Verdieping van het contact met arbeiders

Nu duidelijk is welke arbeiders het ANWV wilde vertegenwoordigen, is het interessant na te gaan hoe het Werkliedenverbond de sociale binding met deze arbeiders wilde versterken. Daartoe onderzoek ik hier drie middelen: het uitgeven van eigen geschriften, het uitzenden van sprekers en het organiseren van congressen. Deze drie zaken hebben met elkaar gemeen dat zij bedoeld waren om een duurzame relatie tussen het Centraal Bestuur en de individuele arbeider tot stand te brengen.

Een goede manier om de meest actieve leden van het ANWV in contact te brengen met de overige leden en werklieden buiten de vereniging was het uitgeven van een eigen 'orgaan'. Al in 1871 werden plannen gemaakt voor een eigen tijdschrift, maar *De Werkmansbode* zou pas in 1877 opgericht worden. Eén van de redenen dat het zo lang duurde voordat een eigen blad werd uitgegeven, was de angst voor onderlinge twist.⁸⁷ Een eigen tijdschrift vereiste een duidelijke koers. Het innemen van specifieke standpunten in maatschappelijke en politieke zaken kon echter ten koste gaan van de inclusiviteit van de vereniging. Daarom bepleitte het ANWV zijn missie meer ad hoc in de al bestaande werkmansbladen, zoals *De Werkman*, *De Werkmansvriend*, *Geesink's Volksblad* en het *Coöperatief Volksblad*. Na 1874 sloeg het ANWV echter sterker een eigen koers in, waardoor het belang van een eigen tijdschrift toenam. *De Werkmansvriend* bood bijvoorbeeld ook ruimte aan tegenstanders of concurrenten van het ANWV zoals Patrimonium, wat het Centraal Bestuur van het ANWV krenkte.⁸⁸

Tijdens de Algemene Vergadering van december 1877 werd dan ook veelvuldig trots verwezen naar *De Werkmansbode*, die met veel pijn en moeite was opgericht. Met een eigen tijdschrift onder hoede van Heldt kon het Centraal Bestuur ongefilterd de eigen interpretatie van de arbeidersbelangen aan de arbeiders voorleggen. Helaas viel het aantal abonnees nog tegen, waardoor het tijdschrift erg kostbaar werd. De lokale leden van het ANWV hadden er geen geld voor, of hielden niet van lezen. Buiten het ANWV waren er ook weinig abonnees. Het lukte voorlopig niet van *De Werkmansbode* een 'volksorgaan' te maken, zoals de bedoeling geweest was.⁸⁹ Dit was des te pijnlijker, omdat het blad was opgezet met arbeidersgeld. *De Werkmansbode* werd voor en door

⁸⁶ Vliegen, *De dageraad*, is een goed voorbeeld van de verbinding van de socialistische strijd aan het brengen van persoonlijke offers. Vliegen was vanaf 1883 nauw betrokken bij de Amsterdamse socialistische beweging.

⁸⁷ Verslag Vergadering 25-26 december 1874, p. 46, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

⁸⁸ Verslag Vergadering 25-26 december 1877, p. 5, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

⁸⁹ Verslag Vergadering 25-26 december 1877, p. 4, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

arbeiders gemaakt en dat gaf het geloofwaardigheid. Heldt riep retorisch uit: 'Men zal toch niet liever van een door de aristocratie bezoldigd blad willen gediend zijn?'⁹⁰

Vanaf 1877 gaf het ANWV naast een eigen tijdschrift ook een 'jaarboekje' of 'almanak' uit. De Provinciale Friesche Werklieden-vereeniging had hier al goede ervaringen mee. Een dergelijk boekje toonde de tegenslagen en prestaties van de vereniging in het afgelopen jaar. Bovendien gaf het de leden een gevoel van betrokkenheid bij de arbeidersbeweging en eerde het de voormannen van de beweging. Het jaarboekje maakte daarmee de resultaten van de vrijwillige arbeid tastbaar voor alle werklieden, die het boekje het hele jaar konden raadplegen voor morele steun. Het kon volgens de Fries O. Rommerts zelfs 'de vrouw, die niet altijd een voorstandster van de vereeniging is' de gelegenheid geven 'een beter oordeel (...) te vellen, wat ze niet altijd van manlief wil hooren.'⁹¹

Een tweede goede manier om het contact tussen bestuurders van het ANWV en werklieden binnen of buiten de vereniging te verdiepen was het uitzenden van 'reizende sprekers.' Zulke sprekers hadden bepaalde voordelen boven het uitgeven en verspreiden van drukwerk. Allereerst konden personen doordringen tot de werklieden die nog niet op de hoogte waren van de weldaden van het ANWV. Arbeiders in geïsoleerde gemeenten zonder arbeidersvereniging leefden 'gedachteloos (...) zonder zich om eigen of anderer welzijn te bekommeren.'⁹² Daarnaast konden vertegenwoordigers van het ANWV bestaande werkliedenverenigingen overtuigen zich bij hen aan te sluiten. Persoonlijke aandacht en betrokkenheid werden op prijs gesteld door de verenigingen. De Amsterdamse Scheepsoptuigers-vereeniging bijvoorbeeld, zond geen afgevaardigde naar de Algemene Vergadering van 1877 omdat zij eerst eens het Centraal Bestuur wilde spreken.⁹³

Het bevorderen van de bekendheid en betrokkenheid van de arbeiders bij het ANWV vroeg om voortdurende keuzes tussen de daartoe beschikbare middelen. Omdat het geld van het Werkliedenverbond zo beperkt was, moesten de voordelen van goedkoop gedrukt materiaal en de hoge kosten van uitgezonden sprekers tegen elkaar afgewogen worden. In 1877 besloot de Vergadering dat de tot dan toe gebruikte middelen niet toereikend waren voor het uitvoeren van de taken van het Centraal Bestuur. Om meer toenadering tot arbeiders verspreid over het land te vinden en meer vertegenwoordigers van het ANWV rond te laten reizen werd de contributie verdubbeld van 26 naar 52 cent per lid per jaar.⁹⁴ Verder schakelde het Centraal Bestuur de lokale afdelingen in om inlichtingen te verstrekken en desgewenst spreekbeurten te houden voor arbeiders in gemeenten in de eigen omgeving.⁹⁵

⁹⁰ Verslag Vergadering 25-26 december 1877, p. 4, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

⁹¹ Verslag Vergadering 25-26 december 1874, p. 46, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

⁹² Verslag Vergadering 25-26 december 1877, p. 24, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

⁹³ Verslag Vergadering 25-26 december 1877, p. 23, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

⁹⁴ Verslag Vergadering 25-26 december 1877, p. 23-25, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

⁹⁵ Verslag Vergadering 25-26 december 1877, p. 42-43, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

Een derde manier om de binding van arbeiders aan het ANWV te bevorderen was het organiseren van congressen. In tegenstelling tot de Algemene Vergaderingen, moesten de congressen massaal bezocht worden. In 1874 ondernam het Centraal Bestuur al een poging een congres te organiseren met arbeiders en werkgevers. De bedoeling was door gezamenlijk overleg de positie van arbeiders op de werkvloer te verbeteren. Dit werd door gebrekkige deelname van werkgevers geen succes.⁹⁶ Tijdens de Pinksterdagen van 1878 werd in Utrecht opnieuw een congres georganiseerd, ditmaal bedoeld als bijeenkomst om de arbeidersbeweging nieuw leven in te blazen. Het ANWV wilde dit congres gebruiken om de eigen vereniging een duidelijker profiel te geven. Het middel daartoe was het opstellen van een 'program', dat het richtsnoer voor toekomstige activiteiten moest worden. Het Centraal Bestuur wilde horen van arbeiders binnen en buiten de vereniging hoe dit programma er uit moest zien.⁹⁷ Vervolgens zou dit programma het bindmiddel zijn tussen het Centraal Bestuur, de afdelingen van het ANWV en de individuele arbeiders.

Met meer dan vijftig deelnemende verenigingen en 'eenige particuliere personen' werd het congres een succes. Naast de ANWV'ers waren er vertegenwoordigers van sociaal-democratische en meer radicale stromingen binnen de arbeidersbeweging. Het ANWV had echter de overhand, en Heldt meende dat hier inderdaad de 'bouwstoffen' voor het programma werden gevonden.⁹⁸ De keerzijde van het congres was dat de energie van de betrokkenen en hun financiële middelen op de proef werden gesteld. De voorbereiding kostte het Centraal Bestuur zoveel tijd dat het niet aan andere taken toekwam. De Friese werkliedenverenigingen slaagden er aan het eind van het jaar niet in een afgevaardigde naar de Algemene Vergadering te sturen, omdat het geld ontbrak door de gemaakte reiskosten naar Utrecht.⁹⁹

Al deze communicatievormen van het ANWV met werklieden hadden een element van gelijkheid dat ontbrak in de communicatie tussen hogere standen en arbeiders. De andere standen beschouwden de arbeiders niet als volwaardige mensen, volgens de ANWV'ers. De arbeiders konden afrekenen met de bevoogdende houding van de hogere standen door uit te gaan van 'een gevoel van innerlijke kracht en eigenwaarde.'¹⁰⁰ Het Werkliedenverbond moest daarom tegenover onverschillige of onwetende arbeiders 'vooral niet op vermanenden of gezachhebbenden toon' voor zijn zaak pleiten. Het uitgegeven drukwerk van het ANWV mocht niet op de 'Traktaatjes' lijken die door de burgerij en 'afschaffers' over de arbeiders werden uitgestort om hen tot verbetering aan te zetten. De Friese afgevaardigde Rommerts verwoordde deze afkeer van paternalisme mooi: 'Men is zoo vaak

⁹⁶ Verslag Vergadering 25-26 december 1874, p. 17-18, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2

⁹⁷ Verslag Vergadering 25-26 december 1877, p. 29, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

⁹⁸ Verslag Vergadering 25-26 december 1878, p. 11, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

⁹⁹ Verslag Vergadering 25-26 december 1878, p. 9, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

¹⁰⁰ Verslag Vergadering 25-26 december 1874, p. 48, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2. Het citaat is van afgevaardigde Jansen.

getrakteerd op traktaatjes, waarin de werkman gewoonlijk als een groot kind wordt toegesproken en waarin hem al zijne ondeugden worden voor oogen geteld en de weg tot zedelijke verbetering aangewezen, dat hij bij het hooren van een *traktaatje* reeds een gezicht zet alsof hij een aanval van cholera krijgt.¹⁰¹

Aanvankelijk bood het ANWV onderdak aan vrijwel de hele mannelijke Nederlandse werkliedenstand. Dit uitte zich in een streven naar neutraliteit en een nadruk op de overeenkomsten van alle arbeiders. Op de poging tot het negeren van meningsverschillen binnen de vereniging volgde een ontwikkeling richting een duidelijker en uitgesprokener profiel van het ANWV. De verdieping van de relatie tussen het bestuur en de leden van de vereniging betekende dat de organisatie zich duidelijker uitsprak op inhoudelijke kwesties. In 1875 nam het Werkliedenverbond stelling voor openbaar onderwijs en in 1876 verklaarde het zich voor algemeen stemrecht. Vanaf 1877 beschikte de vereniging met *De Werkmansbode* over een eigen tijdschrift dat al snel tweewekelijks verscheen. In 1878 stelde de vereniging een programma op. Het Werkliedenverbond slaagde er met elk van deze beslissingen in een gedeelte van de Nederlandse arbeiders sterker aan zich te binden, terwijl het anderen juist uitsloot of afschrikte. Aan het einde van het jaar 1878 was het ANWV daarom niet de overkoepelende arbeidersvereniging van heel Nederland die het ooit wenste te zijn.

Het was daarentegen een organisatie die een eigen plek had veroverd naast radicale sociaaldemocratische en confessionele alternatieven voor arbeiders. De mannen onder leiding van Heldt hadden een stabiele machtsbasis opgebouwd. Deze macht was gebaseerd op het 'bonding' sociaal kapitaal dat de overeenkomsten van arbeiders benadrukte tegenover de andere standen in de maatschappij. Wat het ANWV in 1878 uniek maakte ten opzichte van revolutionaire en confessionele arbeidersverenigingen, was dat het er in slaagde een toegang te forceren tot de politieke arena. Dit deden Heldt en zijn medestanders door een brug te slaan tussen arbeiders en de liberale maatschappelijke en politieke elite. Dit 'bridging' sociaal kapitaal was gebaseerd op de gelijkenis tussen de burgerschapsidealen van het Werkliedenverbond en progressieve liberalen. Het volgende hoofdstuk gaat over de wijze waarop deze overbrugging tot stand kwam.

¹⁰¹ Verslag Vergadering 25-26 december 1874, p. 50, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

Hoofdstuk 2. Arbeiders en progressieve liberalen vinden elkaar

De werklieden van het ANWV identificeerden zich met de vierde stand in de maatschappij.¹⁰² Zij wilden aansluiting vinden bij de hogere standen die al hun rechtmatige plaats hadden gevonden. Dit hoofdstuk behandelt de vraag hoe de mannen van het Werkliedenverbond aansluiting zochten en vonden bij de progressieve liberalen van de maatschappelijk-politieke elite. Dat er een maatschappelijke deling was tussen personen die onderdeel van de politieke gemeenschap waren, en personen die daar niet toe behoorden was duidelijk zichtbaar voor iedereen. Daarom vereiste het veel tijd en inspanning om het standsverschil tussen werklieden en burgers te overbruggen. Eerst ga ik in op het burgerschapsideaal van de groep waartoe het ANWV aansluiting wilde vinden: welk deel van de burgerij in maatschappij en politiek probeerde zij te benaderen? Het belangrijkste element van het gemeenschappelijke vertoog dat deze twee groepen nader tot elkaar bracht was een burgerschapsideaal dat 'kennis' als belangrijkste beoordelingscriterium voor individuen hanteerde, in tegenstelling tot 'stand' of 'bezit'. Vervolgens behandel ik de plaatsen van ontmoeting en de manieren waarop vertegenwoordigers van het ANWV en liberalen met elkaar in contact stonden.

Het progressief liberaal burgerschapsideaal rond 1870

Het jaar 1848 symboliseerde een politiek en maatschappelijk kantelpunt: vanaf dat jaar was het liberalisme leidend in Nederland. Het Nederlands liberalisme is uitgebreid onderzocht, maar dit heeft niet geleid tot een eenduidige definitie van het begrip. De afbakening van liberalen als maatschappelijk-politieke sociale groep is daarom niet eenvoudig. Volgens Stuurman ging het liberalisme niet om een collectie standpunten, maar was het 'een manier van in het leven staan'.¹⁰³ Vanuit dit oogpunt was het liberalisme een visie op de juiste beschaafde levenswijze, en dus veel meer dan een ideologie. De elementen van deze levenswijze, of in andere woorden de capaciteiten die een persoon moest bezitten om een liberaal burger te zijn, waren uiteenlopend. Stuurman ziet nijverheid, zedelijkheid en rationaliteit als de constituerende delen van het liberaal burgerschapsideaal.¹⁰⁴ De Haan benadrukt de politieke stijl van 'deliberatieve rationaliteit' binnen een Grondwettelijk kader als onderscheidend kenmerk van liberalen. Hieraan ontleenden liberalen

¹⁰² Verslag Vergadering 25-26 december 1874, p. 5, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

¹⁰³ Stuurman, *Wacht op onze daden*, p. 200.

¹⁰⁴ Ibidem, p. 237.

de legitimiteit van hun vooraanstaande maatschappelijke en politieke positie.¹⁰⁵ Volgens Aerts was voor liberalen zoals Thorbecke en zijn navolgers de vaardigheid van 'rechtstatelijk' denken voorwaarde tot deelname aan maatschappelijk en politiek debat.¹⁰⁶

Deze liberalen zagen zichzelf als de kern der natie, omdat zij de enige groep waren die de 'tekenen' en 'eisen der tijd' doorzagen die richting gaven aan de ontwikkeling van maatschappij en politiek. Uit deze liberale denkwijze volgde dat het getal van aanhangers van een bepaalde opvatting altijd ondergeschikt was aan het 'gehalte', oftewel de kwaliteit van de aanhangers van een opvatting. Dit was terug te zien in het liberale verenigingsleven: de 'afschaffers' die Janse onderzocht vonden het bijvoorbeeld belangrijk dat hun petitie door mannen met aanzien werden ondertekend, niet dat zij door een zo groot mogelijk aantal mensen werden ondertekend.¹⁰⁷

Rond 1870, ten tijde van de oprichting van het ANWV, vond echter een breuk plaats in de liberale gelederen: progressieve en conservatieve liberalen verwijderden zich van elkaar en streden steeds minder onder één banier. Progressieven zochten actief naar oplossingen voor de sociale kwestie, arbeidswetgeving, sterker openbaar onderwijs en kiesrechtuitbreiding. Wat hen onderscheidde van behoudende liberalen was een afscheid van het idee dat de belangen van de liberale elite samenvielen met het algemeen belang. De liberale 'kern der natie' werd nu ontmaskerd als vertegenwoordiger van een deelbelang. Dit hing samen met de ontwikkeling van het idee van 'productiviteit'. Volgens progressieve jonge liberalen zoals Samuel van Houten was goed burgerschap afhankelijk van de bijdrage van ieder persoon aan de welvaart van het land. Het 'hoog proletariaat' van welgestelde burgers die rentenierden of met geld speculeerden deed naar zijn mening in onbeschaafdheid niet onder voor de paupers uit de arbeidersstand.¹⁰⁸

Deze gedachtegang bood in potentie ruimte aan sociale groepen buiten de politieke gemeenschap om hun eigen belangen te presenteren in de openbaarheid. Dit was echter geen vanzelfsprekendheid: het was aan deze voorheen buitengesloten groepen om hun bekwaamheid in het maatschappelijk en openbaar leven te bewijzen. Het ANWV droeg op twee manieren bij aan de overbrugging van standsverschil tussen arbeiders en progressieve liberalen. Ten eerste was het ANWV de plaats waar de inhoudelijke overlapping van de idealen van arbeiders en liberalen tot stand kwam. De nadruk op de productieve 'nuttigheid' van de arbeidersstand en het ideaal van deugdzame productiviteit van liberalen zoals Van Houten waren inhoudelijk aan elkaar verwant. Deze gemeenschappelijke 'taal' was de basis voor samenwerking op gelijkwaardige basis, een samenwerking die een generatie eerder ondenkbaar geweest was. Ten tweede functioneerde het als

¹⁰⁵ Ido de Haan, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2003), p. 90.

¹⁰⁶ Remieg Aerts, *Thorbecke wil het. Biografie van een staatsman* (Amsterdam 2018), p. 449-450.

¹⁰⁷ Maartje Janse, *De afschaffers*. Dit is terug te zien bij alle single-issue organisaties die Janse bespreekt.

¹⁰⁸ Stuurman, *Wacht op onze daden*, p. 187-191.

sociale contactzone, dat wil zeggen dat het ANWV gelegenheid bood aan werklieden en heren om samen te komen tijdens bijeenkomsten. Door correspondentie op afstand ontstond ook een minder tastbare verbinding met vooraanstaande liberale heren. Het Werkliedenverbond ging bovendien onderdeel uitmaken van een netwerk van verenigingen, dat de scheidslijnen tussen arbeiders en burgerij deed vervagen.

Het burgerschapsideaal van het ANWV

Het krachtigste verbindende element van de gemeenschappelijke taal van progressief liberalen en de arbeiders van het ANWV betrof het burgerschapsideaal. Het ging om een verhoog van 'productiviteit', gebaseerd op een hoge waardering van kennis en bekwaamheid. Volgens het ANWV diende onderscheid gemaakt te worden tussen personen op basis van verdienste, in tegenstelling tot onderscheid op basis van bezit. De begrippen bekwaamheid, nuttigheid of productiviteit zijn sterk aan elkaar verwant en vormen samen het belangrijkste onderdeel van het burgerschapsideaal. Het vermogen tot het vergaren van de juiste kennis plaatste arbeiders namelijk op gelijke voet met de burgerij.

Dit alles wordt zichtbaar in een opvallende toespraak van voorzitter Heldt in 1873. In zijn openingsrede van de jaarlijkse Algemene Vergadering besprak Heldt het vijftienvigjarig jubileum van de Grondwet van 1848. De Nederlandse werklieden hadden in eerste instantie weinig profijt van de nieuwe Grondwet. Terwijl de burgerij hiermee haar vooraanstaande positie in politiek en maatschappij versterkte, groeide de afstand tussen de derde en vierde stand juist. Het beste symbool van de ongelijke rechten van leden van verschillende standen was het kiesrecht: arbeiders en werklieden bleven doorgaans uitgesloten van invloed op de volksvertegenwoordiging. De gegoede burgerij die wel kiesrecht bezat, zag hier geen enkel probleem in, omdat de werkende stand geacht werd toch geen zinnige bijdrage aan discussies over het algemeen belang te kunnen leveren.

Ondanks deze voor arbeiders droevige situatie, wenste Heldt dat het volk massaal het jubileum van de Grondwet zou vieren. Weliswaar meende hij dat de staatsregeling gebaseerd was op een verkeerd principe, maar toch was er ook voor arbeiders reden tot vreugde. De in de Grondwet verankerde vrijheid van drukpers, het recht van petitie en het recht tot vereniging garandeerden namelijk dat de arbeiders alle benodigde middelen hadden om langs legale weg hun doel tot lotsverbetering te bereiken.¹⁰⁹ Het enige waar het de arbeidersstand aan ontbrak was de ernst om van deze grondwettelijke rechten gebruik te maken. In navolging van de derde stand die zijn eigen

¹⁰⁹ Verslag Vergadering 25-26 december 1873, p. 7-8, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

plek in maatschappij en politiek al veroverd had, moest 'ook de vierde stand strijden, eerlijk strijden!' voor zijn rechtmatige positie.¹¹⁰ Voor het ANWV was in deze strijd een sleutelrol weggelegd. Heldt sprak de hoop uit dat de werklieden door het bespelen van de publieke opinie konden bijdragen aan een grondwetsherziening die gelijke burgerschapsrechten verleende aan alle mannen, opdat in maatschappij en politiek kennis en bekwaamheid de belangrijkste beoordelingscriteria van individuen werden.

Het centrale probleem van de Grondwet was namelijk dat hij de Nederlanders ongelijke politieke rechten schonk. Politieke deelname was immers gebaseerd 'op BEZIT en niet op kennis en bekwaamheid'.¹¹¹ De meer uitgesproken ANWV'ers wilden kennis en bekwaamheid boven elk standsverschil verheffen als criteria voor maatschappelijk en politiek succes. Spliethoff riep eens in een hoogoplopende discussie over vrijheid van onderwijs uit: 'Het onderwijs moet voor iedereen toegankelijk zijn. Wie de knapste kop heeft zal er komen en zal dat niet altijd de rijke wezen, welnu hij zal op zijn kapitaal kunnen teren, of op zijne beurt handwerksman moeten worden.'¹¹² Deze woorden zijn een rechtstreekse uitdaging richting de rijke burgers van Nederland: dat zij de dienst uitmaken is niet hun eigen verdienste. Spliethoff liet hier nog een gematigd geluid horen, als reactie op F.J. van Rijsen die zich retorisch afvroeg: 'Wilt gij beweren dat de Staten-Generaal het volk vertegenwoordigen? Het tegendeel is waar. Op den werkman rust juist de plicht het zijne bij te dragen om tot eene werkelijke volksvertegenwoordiging te geraken, tot een parlement, dat de gansche natie vertegenwoordigt.'¹¹³

Deze arbeiders wilden dus het criterium 'bezit' voor volwaardig burgerschap vervangen door 'kennis en bekwaamheid.' De meer gegoeden in de maatschappij zagen echter geen fundamentele tegenstelling tussen bezit en welvaart enerzijds en bekwaamheid anderzijds. Zij zagen welvaart juist graag als bewijs van bekwaamheid. Denk hier aan het feit dat een liberaal als Thorbecke 'rechtstatelijk' denken als belangrijkste voorwaarde voor politieke deelname beschouwde, maar dit uitstekend kon rijmen met het censuskiesrecht. Als kennis belangrijker dan bezit geacht werd, was de invoering van een examen een logischer drempel voor kiesbevoegdheid dan rijkdom. Omgekeerd is nooit een serieuze poging ondernomen mannen met veel geld die intellectueel tekortschoten het kiesrecht te ontnemen.

Het ANWV bepleitte dus een ontkoppeling van bezit en bekwaamheid, omdat het geen intrinsieke band tussen deze twee zaken zag. Hoe zag het burgerschapsideaal van het Werkliedenverbond er dan wel uit? Een eerste kenmerk van bekwaamheid was zedelijkheid.

¹¹⁰ Verslag Vergadering 25-26 december 1873, p. 7, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

¹¹¹ Verslag Vergadering 25-26 december 1873, p. 7, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

¹¹² Handelingen Vergadering Utrecht 29-30 oktober 1871, p. 23, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

¹¹³ Handelingen Vergadering Utrecht 29-30 oktober 1871, p. 22-23, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

Hierboven zijn al uitgebreid de elementen van beschaafd burgerlijk gedrag besproken die de mannen van het ANWV naleefden: ordelijkheid, rationele discussie, optreden binnen een wettig kader. De arbeiders gaven uitdrukking aan het beschavingsniveau dat zij al bereikt hadden door te wijzen op hun eigen hoge 'gehalte', oftewel hun eigen kwaliteiten.¹¹⁴

Het burgerschapsideaal had ook een 'nuttig' karakter. De vierde stand was in zijn geheel een nuttige stand, omdat arbeiders het 'voortbrengende' deel der natie vormden. Hun arbeid was de drijvende kracht achter elke vorm van economische productie. De juiste professionele vakkennis kon arbeiders bovendien tot 'nuttige, niet op kosten van den staat levende, burgers' maken, wat de maatschappij in zijn geheel ten goede kwam.¹¹⁵ De voormannen van het ANWV hadden een brede voorstelling van het soort kennis waar arbeiders behoefte aan hadden: ongeacht professie, zou iedere arbeider idealiter verschillende talen spreken. De wens tot beperking van de arbeidsdag tot tien uur onderbouwden zij met het argument dat arbeiders dan in hun vrije avonduren aan hun wetenschappelijke ontwikkeling konden werken. De meeste arbeiders buiten het ANWV waren er niet van gediend hun spaarzame vrije tijd aan wetenschappelijke studie te spenderen. Echter, het punt van belang hier is dat deze voorstelling wel goed aansloot bij het ideaalbeeld dat progressieve liberale heren van ontwikkelde arbeiders hadden.¹¹⁶

Samuel van Houten sprak over de maatschappelijke tegenstelling tussen nuttige, productieve burgers en arbeiders enerzijds, en anderzijds de parasitaire bevolkingslagen van het rentenierende 'hoog proletariaat' en het onbeschaafde werkloze 'laag proletariaat'. Hoewel de mannen van het ANWV niet over het proletariaat spraken, komt hun idee van nuttige, productieve burgers tegenover een bevoorrechte groep kapitalisten wel met dat van Van Houten overeen. Over de onderkant van de samenleving dachten zij echter genuanceerder. Mensen die van de bedeling afhankelijk waren, zagen zij niet als lui en werkschuw. De armoede was voor hen nooit ver weg, wat een groter bewustzijn meebracht van het noodlot dat ieder moment kon toeslaan en hardwerkende arbeiders naar de bedeling dreef. Afgevaardigde De Ruiter meende bijvoorbeeld in tegenstelling tot Van Houten dat het algemeen kiesrecht ook aan bedelden toekwam: 'veel liever zag hij renteniers dan nijveren uitgesloten.'¹¹⁷ Duidelijk is dat welvaart voor het Werkliedenverbond nooit een criterium voor burgerschapsrechten kon zijn, zelfs niet wanneer mensen financieel afhankelijk waren van de staat.

¹¹⁴ Verslag Vergadering 25-26 december 1874, p. 10, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

¹¹⁵ Verslag Vergadering 25-26 december 1874, p. 8, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

¹¹⁶ Boudien de Vries heeft voor de casus Haarlem getoond dat slechts een kleine minderheid van de arbeiders interesse toonde voor de mogelijkheden tot studie en bijscholing die door verschillende organisaties geboden werd. Juist progressief liberale heren uit de burgerij waren het meest verbaasd over dit gebrek aan interesse. Boudien de Vries, 'De waarde van kennis bij arbeiders en de kleine burgerij in de tweede helft van de negentiende eeuw' *De negentiende eeuw* 33 (2009) 1, p. 53-70.

¹¹⁷ Verslag Vergadering 25-26 december 1877, p. 19, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

Arbeiders op het toneel, heren in het publiek

Een eerste manier waarop contact tot stand kwam tussen de arbeiders van het ANWV en de progressieve liberale politieke elite was door ontmoetingen tijdens bijeenkomsten. De Algemene Vergaderingen van het Werkliedenverbond waren verdeeld in een 'huishoudelijke' en 'openbare' categorie. Tijdens het openbare gedeelte van de vergadering waren ook niet-leden van het ANWV welkom, zolang zij zich niet in de discussies mengden. Het ging hier om de aanwezigheid van pers en geïnteresseerden. Voor maatschappelijk geëngageerde 'heren' uit de burgerij was dit een gelegenheid om arbeiders in actie te zien. In hoeverre voegden zij zich naar het liberale gebruik van rationele discussie binnen een wettig kader? Hoe was het gesteld met hun deugdzzaamheid en zedelijk gehalte? De sprekers van het ANWV bij deze vergaderingen waren zich bewust dat hun positie als vertegenwoordigers van de arbeidersstand verder reikte dan de vergadering zelf: zij presenteerden zich aan de gevestigde orde. Bovendien beseften zij dat deze bijeenkomsten niet alleen over inhoud gingen, maar ook over de stijl van hun optreden en de methoden van hun acties. Een waardig optreden voor een publiek van hoge heren, bood een kans om het standsverschil te overbruggen.

Dit blijkt onder andere uit de evaluatie van het in juni 1873 door het ANWV georganiseerde coöperatief congres in Utrecht waar afgevaardigden van 24 werkliedenverenigingen samen met 26 belangstellende heren aan deelnamen. Secretaris J.L. Schuurman hanteerde als maatstaf van succes de indruk die de aanwezige arbeiders op de heren hadden gemaakt. Tijdens de jaarvergadering van het ANWV in december deelde hij mee dat

ernstige zaken, waardig en grondig behandeld werden, zoodat wij dit congres wel als voorbeeld durven stellen aan menige vergadering van meer ontwikkelden, die dikwijls minder zelfbeperking aan den dag leggen, dan deze mannen uit den werkenden stand; ook omdat ons uit alles bleek, dat deze mannen wel groote plannen koesteren, maar dat zij tot uitvoering wenschen te komen langs ordenlijken weg, met inspanning van eigen krachten.'¹¹⁸

De verenigingsmannen uit de arbeidersstand namen gebruiken over uit de liberale verenigingscultuur, zoals de bespreking van ernstige zaken op waardige wijze, om die vervolgens te emuleren: hun deugdzame gedrag overtrof dat van menig hogergeplaatst burger.

Een ander moment om een superieure deugdzzaamheid te tonen kwam eerder al tijdens de tweede Algemene Vergadering te Utrecht in oktober 1871. Een student die een werk over de sociale

¹¹⁸ Verslag Vergadering 25-26 december 1873, p. 15, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

kwestie wilde schrijven bleek aanwezig te zijn, waarna de vergadering besloot tot vrije toegang voor belangstellenden zolang zij zich buiten de discussie hielden.¹¹⁹ Het Werkliedenverbond verdedigde deze openbaarheid van de vergaderingen later principieel, omdat 'het kwaad het licht schuwt.' Het Werkliedenverbond 'wenscht, dat hare handelingen – welke nimmer een kwade bedoeling in zich bevatten – openbaar zullen worden gemaakt, en betreurt, dat aan de handelingen van patroons-vergaderingen gene openbaarheid wordt gegeven.'¹²⁰ Het positieve voorbeeld van het ANWV contrasteerde met de beslotenheid van vergaderingen van werkgevers en kapitalisten. Ook hier blijkt dat het ANWV wilde aansluiten bij een liberale verenigingstraditie van publieke discussie over maatschappelijke thema's. En opnieuw slaagde het Werkliedenverbond er in eigen ogen beter in op eerlijke wijze bij te dragen aan deze publieke discussie dan vertegenwoordigers van hogere standen.

Het is interessant de progressieve liberalen die het ANWV goedgezind waren nader te bestuderen. Hoe zagen de persoonlijke contacten er uit? Tijdens de zitting van 26 december 1873 was een aantal belangstellenden uit de hogere standen aanwezig, waaronder de heer Gosschalk uit Amsterdam.¹²¹ Het gaat hier waarschijnlijk om de in Zwitserland opgeleide architect Isaac Gosschalk die veel gebouwen in Amsterdam ontwierp.¹²² Hij was politiek geïnteresseerd en zat van 1875 tot 1887 in de gemeenteraad van Amsterdam. Zijn betrokkenheid bij het lot van de arbeiders uitte zich onder meer al in 1867 toen hij met zijn vriend C.A.J. Geesink en 22 werklieden naar de Wereldtentoonstelling in Parijs reisde. De Maatschappij van den Werkenden Stand, waar deze twee heren lid van waren, financierde de reis. Het doel was educatief: het niveau van de ambachtelijke arbeid in Nederland moest verhoogd worden. Het resultaat was daarentegen ook politiek van aard. Deelnemende arbeiders publiceerden terug in Nederland onder meer uit het Frans vertaalde 'Modelstatuten voor Arbeiders-Vereenigingen.'¹²³

C.A.J. Geesink was directeur van een zeepziederij in Amsterdam. Hij was voorstander van arbeidersverenigingen en coöperatieve verenigingen naar Frans voorbeeld. In 1868 hielp hij de Amsterdamsche Werkmansbond een eigen verenigingsgebouw in bezit te krijgen. Dit werd later ook de locatie voor de jaarlijkse vergaderingen van het ANWV. Geesink was een van de oprichters van het Comité ter bespreking der Sociale Quaestie en van de Vereeniging voor Algemeen Stemrecht. Daarnaast werd hij uitgever van tijdschriften en kranten voor arbeiders, waaronder *De Werkman* en

¹¹⁹ Handelingen Vergadering Utrecht 29-30 oktober 1871, p. 4, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

¹²⁰ Verslag Vergadering 25-26 december 1873, p. 39, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

¹²¹ Verslag Vergadering 25-26 december 1873, p. 32, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

¹²² Sjaak Priester, 'Architect Isaac Gosschalk' digitaal *Ons Amsterdam* (2011 [2004]).

¹²³ Lieske Tibbe, 'Verheffing, nut, of pret maken? Georganiseerde bezoeken van werklieden aan nijverheidstentoonstellingen in de negentiende eeuw' *De negentiende eeuw* 34 (2010) 3, p. 261-267. In dit verband is het interessant dat de Eerste Internationale opgericht werd als direct resultaat van contacten tussen arbeiders opgedaan tijdens de Wereldtentoonstelling in Londen vijf jaar eerder.

later *Het Algemeen Volksblad voor Nederland*.¹²⁴ In 1868 maakte hij P. Werthweijn, voorzitter van de Algemeene Nederlandsche Typografenbond, redacteur van één van zijn bladen. Deze Werthweijn kwam vervolgens in het Centraal Bestuur van het ANWV terecht. In zijn positie als uitgever verspreidde Geesink publicaties van het ANWV. In Utrecht werd hij in 1871 namelijk gekozen tot officieel verslaggever van de bijeenkomsten van het Werkliedenverbond, hoewel hij dus niet deelnam aan discussies.¹²⁵

De bibliotheek als trefpunt

Naast de studenten en heren die in stilte naar de discussies van de vertegenwoordigers van de werklieden luisterden, was er sprake van correspondentie met gerespecteerde liberale instituten en personen. Deze correspondentie kwam mede tot stand door de poging een eigen bibliotheek te vormen. De bibliotheek was in de negentiende eeuw lange tijd een van de beste symbolen van de afstand tussen arbeiders en burgerij. Een bibliotheek verwees zowel naar materiële welstand als naar intellectuele superioriteit. De kosten van boeken waren zo hoog dat de opbouw van een bibliotheek buiten financieel bereik bleef voor arbeiders. Zelfs voor de welgestelde middenklasse waren boeken dermate duur dat zij vaak in verenigingsverband gezamenlijk boeken of tijdschriftabbonnementen kochten. Deelname aan maatschappelijke debatten was in toenemende mate gebaseerd op scholing, kennis van wetenschappelijke, culturele en opiniërende literatuur en tijdschriften. Vanaf het einde van de achttiende eeuw probeerden heren van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen door middel van volksbibliotheken werklieden meer beschaving bij te brengen. Deze volksbibliotheken waren een van de belangrijkste bronnen voor arbeiders rond 1870 om literatuur in handen te krijgen.¹²⁶ Het ANWV wilde echter in navolging van leesgezelschappen en verenigingen uit de middenklasse een eigen bibliotheek oprichten. De motivatie was dezelfde: door lezing de 'volksbeschaving' bevorderen.¹²⁷

Omdat de leden van het ANWV over het land verspreid woonden, zou deze bibliotheek in de praktijk waarschijnlijk alleen toegankelijk zijn voor Amsterdammers. Desalniettemin was een bibliotheek om twee redenen belangrijk: ten eerste was het een sprekend voorbeeld van de aspiraties van de bestuursleden van het ANWV om toenadering tot de burgerij te vinden. Het Werkliedenverbond huldigde hetzelfde begrip van kennis en scholing als progressieve liberalen. Voor

¹²⁴ H.J. Scheffer, 'Coenraad Albertus Jacobus Geesink' digitaal BWSA.

¹²⁵ Handelingen Vergadering Utrecht 29-30 oktober 1871, p. 10, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

¹²⁶ Boudien de Vries, 'Nuttig, aangenaam of verderfelijk vertier. De leescultuur van het volk' in: *Christianne Smit* (ed.), *Fatsoenlijk vertier. Deugdzame ontspanning voor arbeiders na 1870* (Amsterdam 2008).

¹²⁷ Verslag Vergadering 25-26 december 1874, p. 23, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

hen was het de weg tot zelfverheffing en de verheffing van de hele arbeidersstand. De bijdrage van het ANWV aan maatschappelijke en politieke debatten zou daarom de spelregels volgen die door de liberalen vanaf 1848 waren opgezet. De tweede reden voor het belang van de bibliotheek, was dat liberale heren, liberale verenigingen en ANWV'ers door wederzijdse correspondentie in contact kwamen. De geregelde toezending van brochures, tijdschriften en boeken door individuen en verenigingen, al dan niet op verzoek, gaf een persoonlijke dimensie aan de gedachtewisseling tussen de mannen van het ANWV en progressieve liberalen. De jaarlijkse Algemene Vergaderingen en de correspondentie vormden de vertrouwensbasis die vervolgens gecoördineerde gezamenlijke actie mogelijk maakte.

Sommige literatuur werd gratis toegezonden, in andere gevallen nam het ANWV een abonnement. De meest opvallende tijdschriften waar het Werkliedenverbond kennis van wilde nemen waren *De Gids* en *Vragen des Tijds*. *De Gids* was bij uitstek het blad van en voor liberale 'grootburgers', dat toonaangevend was voor maatschappelijke en politieke discussie.¹²⁸ Volgens het Centraal Bestuur was een abonnement op *De Gids* 'een werkelijke behoefte voor ieder die geroepen is zich met de algemeene zaken van den dag te bemoeien.'¹²⁹ Het was echter ook één van de duurste tijdschriften van het land, en de Algemene Vergadering besloot het geld liever aan andere zaken uit te geven. De oprichting van *Vragen des Tijds* in 1874 was een directe reactie op de in toenemende mate behoudende koers die *De Gids* koos. De jonge progressieve liberaal Samuel van Houten had een kritisch artikel over Thorbecke aangeboden aan *De Gids*, maar dat werd afgewezen. Kort daarna besloot hij een nieuw tijdschrift op te richten, waarin progressieve liberalen hun stem konden laten horen. De culturele breuk tussen behoudende en progressieve liberalen kwam zo tot uiting in de oprichting van *Vragen des Tijds*.¹³⁰ Vanaf de eerste jaargang zond de uitgever al 'door tusschenkomst der redactie' gratis exemplaren naar het ANWV.¹³¹ Dit was niet verwonderlijk, aangezien de redacteurs Van Houten en Pekelharing al langer in contact stonden met het Werkliedenverbond.

Het Werkliedenverbond mocht zich ook 'verheugen over de geregelde toezending der mededeelingen van de maatschappij ter bevordering van Nijverheid.' Daarnaast leverden voorname heren op eigen titel bijdragen aan de bibliotheek van het ANWV. De belangrijkste hiervan was misschien wel Hendrik Goeman Borgesius die de werklieden onder andere een brochure over Spaar- en Voorschotbanken toezond.¹³² Dit laat al een vroeg contact tussen de jonge progressieve liberaal en het jonge ANWV zien: in 1873 was het ANWV twee jaar oud en Goeman Borgesius pas 26 jaar.

¹²⁸ Remieg Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997), p. 21-22.

¹²⁹ Verslag Vergadering 25-26 december 1874, p. 28, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

¹³⁰ Stuurman, *Wacht op onze daden*, p. 189.

¹³¹ Verslag Vergadering 25-26 december 1875, p. 14, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

¹³² Verslag Vergadering 25-26 december 1875, p. 23, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

Vier jaar later werd hij in de Tweede Kamer gekozen, waar hij veertig jaar onafgebroken Kamerlid zou blijven. In 1886 kreeg hij meer bekendheid door zijn aanzet tot een parlementaire enquête naar arbeidsomstandigheden in fabrieken en werkplaatsen. In de enquêtecommissie zaten niet alleen deftige heren zoals de katholieke jonkheer Ruys van Beerenbroek, maar ook ANWV'er van het eerste uur Bernardus Heldt, sinds 1885 Kamerlid.

Aansluiting bij een netwerk van verenigingen

Baltus Hendrik Pekelharing was een ander vooraanstaand figuur die vanaf het begin bij het ANWV betrokken was. Deze in Leiden gepromoveerde jurist was van 1869 tot 1873 redacteur van de Zutphensche Courant. In die hoedanigheid maakte hij van deze krant een bekend progressief liberaal bolwerk. Zijn Haagse correspondent was Goeman Borgesius. In 1870 werd Pekelharing secretaris van het Comité ter Bespreking der Sociale Quaestie, dat als doel had het lot van de arbeiders onder de aandacht van de hogere standen te brengen. In dit Comité hadden naast liberalen ook arbeiders zitting: Heldt en de kleermaker Hendrik Gerhard, actief bestuurslid van de Internationale. Pekelharings betrokkenheid bij het ANWV bleef jarenlang in stand: van een bijdrage aan het coöperatief congres van 1873 tot een voorwoord bij het *Vragenboek van het Algemeen Ned. Werkliedenverbond* uit 1887.¹³³

De actieve leden van het ANWV hadden vrijwel allemaal al bestuurservaring in de kring van de eigen beroepsvereniging. Daarnaast konden zij ook betrokken zijn bij allerlei andere verenigingen die specifieke maatschappelijke misstanden aanpakten. Voorbeelden hiervan waren de Vereniging voor Volksonderwijs, Vereniging voor het Algemeen Stemrecht, de Anti-Dienstvervangerbond, anti-drankverenigingen, de Maatschappij van Nijverheid, Maatschappij tot nut van 't Algemeen en het Comité ter Bespreking der Sociale Quaestie. Bij al deze verenigingen, waarvan sommige een lange traditie hadden, waren de bestuursleden afkomstig uit de burgerij. De contacten tussen deze voorname bestuurders en de bestuursleden van de arbeidsverenigingen leidden er op den duur toe dat deze verenigingen ook ruimte boden aan de actieve inbreng van arbeiders.

Hiertoe moesten de werklieden eerst standgebonden vooroordelen overwinnen. Het ANWV wees op de misplaatste vooroordelen die uitgingen van de bevoogdende burgerverenigingen die wel over arbeiders spraken, maar niet met hen in gesprek gingen. De Amsterdamse afdeling van de Maatschappij van Nijverheid had zich gebogen over de vraag welke invloed loonsverhoging en verkorting van werktijd op arbeiders zou hebben. De conclusie was dat deze maatregelen ongunstig

¹³³ Gerrit Voerman, 'Baltus Hendrik Pekelharing' digitaal BWSA.

zouden uitpakken: de werklieden zouden grotere materiële behoeften krijgen en meer jenever gaan drinken. Arbeiders zouden een verhoging van het weekloon met twee gulden direct omzetten in drank. Het ANWV verzette zich met een publicatie tegen dit 'onwaar rapport'.¹³⁴ Een vergelijkbare aanstootgevende insinuatie van hoge heren jegens de arbeidersstand deed zich voor toen politici zich een aantal jaren later tegen wettelijk vastgestelde vrije dagen voor arbeiders keerden, omdat daardoor drankmisbruik gestimuleerd zou worden.¹³⁵ De eerder genoemde radicale afgevaardigde van de Amsterdamse houtzaagmolenaarsvereniging Klaas Ris beklagde zich over de wijze waarop de burgerij zich tot de werkman richtte, 'alsof juist hij alleen de dronkaard is. Men beleedigt ons daarmee.' Kleermaker Gerhard stemde hiermee in en meende dat het beste geneesmiddel tegen drankmisbruik bestond uit 'goede kleding, goed voedsel en goede huisvesting.' Dit kon op algemene bijval rekenen.¹³⁶ Het ANWV was het dus niet alleen oneens met een bevoogdend beschavingsoffensief vanuit de burgerij, maar probeerde de publieke opinie ook om te buigen in eigen richting met publicaties.

De optelsom van deze individuele contacten toont een glimp van het netwerk dat ontstond tussen progressieve liberalen en vertegenwoordigers van arbeidersverenigingen. Het kwam bovendien steeds vaker voor dat deze mannen elkaar ontmoetten binnen dezelfde vereniging. Het Comité ter Bespreking der Sociale Quaestie was hier een vroeg voorbeeld van. De werklieden Gerhard en Heldt maakten vanaf de oprichting in 1870 deel uit van deze organisatie, net als de heren Geesink en Goeman Borgesius. Een aantal jaren later was de inclusie van een vertegenwoordiger van de arbeidersstand in een maatschappelijke vereniging zelfs voor adellijke heren zo belangrijk, dat Heldt in 1875 op verzoek van graaf M.D. van Limburg Stirum zitting nam in het bestuur van de Anti-Dienstvervangerbond.¹³⁷

Bovendien veranderde de rol van arbeiders binnen verenigingen. Toen in 1866 het Paleis voor Volksvlijt in Amsterdam een openbare bijeenkomst ter bespreking van de organisatie van arbeidersverenigingen organiseerde, waren de sprekers liberale hoogleraren. Arbeiders zoals Heldt mochten naar hen luisteren, als zij de toegangsprijs konden betalen. Dit stuitte op veel verzet en spot van arbeiders, Klaas Ris schreef er een boze brochure over.¹³⁸ Het Comité ter bespreking der Sociale Quaestie toonde al een groeiend bewustzijn onder liberale burgers dat arbeiders zelf ook een zinnige bijdrage aan de discussie konden leveren. Het ANWV ging vervolgens een stap verder door zich als vertolker van de belangen van arbeiders zonder tussenkomst van welke elitaire liberale heer dan ook op te stellen. Het vertrouwde op de eigen innerlijke kracht van arbeiders.

¹³⁴ Verslag Vergadering 25-26 december 1874, p. 21-22, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

¹³⁵ Verslag Vergadering 25-26 december 1877, p. 15, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

¹³⁶ Verslag Vergadering 25-26 december 1874, p. 43-44, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

¹³⁷ Verslag Vergadering 25-26 december 1875, p. 11, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

¹³⁸ Dennis Bos, *Waarachtige volksvrienden*, p. 82.

Een vergelijking van het liberale burgerschapsideaal met het burgerschapsideaal van het ANWV laat dus belangrijke overeenkomsten zien. Deze overlappende idealen vormden de basis voor toekomstige samenwerking tussen liberale heren en arbeiders. Beide groepen hadden bekwaamheid en kennis als criteria voor deelname in maatschappij en politiek hoog in het vaandel staan. Deze bekwaamheid kwam in verenigingsverband onder meer tot uiting in procedurele ordelijkheid, handelen binnen een wettig kader en serieuze discussie zonder vrouwen en frivoliteit. Dit burgerschapsideaal heeft dus niet enkel betrekking op de inhoud, maar ook op de vorm of stijl van het handelen. Mannen van het ANWV konden op deze wijze hun hoge beschavingsniveau aan liberale heren presenteren. Zij kwamen op verschillende manieren met elkaar in contact. De belangrijkste contactpunten waren de jaarlijkse Algemene Vergaderingen en vergelijkbare bijeenkomsten, de geregelde correspondentie in het kader van de bibliotheekvorming, en tenslotte de opname van bestuursleden in een netwerk van verenigingen waar ook liberale heren deel van uitmaakten. Op al deze plaatsen werd de afstand tussen twee voorheen gescheiden groepen overbrugd. De vraag hoe het ANWV dit sociaal kapitaal gebruikte om de politieke doelstellingen van de vereniging te bereiken komt in het volgende hoofdstuk aan de orde.

De samenwerking tussen liberalen en arbeiders in het ANWV ging niet ten koste van de 'arbeidersstem.' Het bestuur van de vereniging benadrukte naast overeenkomsten ook verschillen tussen arbeiders en hoge heren. Zo maakten Heldt en zijn medestanders duidelijk dat zij onafhankelijk van de liberalen bleven. Het belangrijkste verschil tussen het liberale burgerschapsideaal en dat van het ANWV was dat volgens het Werkliedenverbond iedere man door toegang tot de juiste kennis een productief burger in de Nederlandse maatschappij kon worden. Het ellendig lot van veel arbeiders kwam voort uit een gebrekkige toegang tot bronnen van kennis. Zoals in het eerste hoofdstuk al werd aangestipt, keurde het ANWV weliswaar de onverschilligheid van de meeste arbeiders over publieke zaken af, maar gaf hen daar niet zelf de schuld van. De oorzaak lag bij een gebrekkige scholing. De slechte toegang tot onderwijs had alles te maken met de uitsluiting van arbeiders in de politiek. Parlement en regering vertegenwoordigden slechts het deelbelang van de gezeten burgerij en adel. Daarom leidde discussie over standsverschillen en verschillen in onderlinge ontwikkeling binnen de arbeidersstand tot een discussie over de toegang tot onderwijs, politieke representatie en kiesrecht.

Hoofdstuk 3. Politieke representatie van arbeiders

De civil society geeft vorm aan de politieke cultuur.¹³⁹ De introductie van arbeidersverenigingen in de civil society veranderde daarom het karakter van de dominante liberale politieke cultuur in Nederland. Deelname aan een nationaal politiek-maatschappelijk debat door een arbeidersvereniging was in de jaren zeventig van de negentiende eeuw een nieuw fenomeen en daarom allerm minst vanzelfsprekend. In het eerste hoofdstuk is getoond hoe de meest actieve leden van het ANWV een wederzijdse identificatie met werklieden ontwikkelden die hen in staat stelde als geloofwaardige vertegenwoordigers van de arbeidersstand op te treden in de publieke ruimte. Het tweede hoofdstuk liet zien hoe de mannen van het ANWV aansluiting bij progressief liberale heren uit de hogere stand vonden. Deze waardevolle connecties met een achterban van arbeiders en met invloedrijke liberale heren gaven het Werkliedenverbond politieke macht. Dit hoofdstuk behandelt de vraag hoe binnen het ANWV de verbintenis tussen arbeiders en progressieve liberalen tot uiting kwam in politieke praktijken en eisen. Daartoe wordt de concrete casus van wetgeving tegen kinderarbeid bestudeerd en in verband gebracht met de ontwikkeling van de discussie over politieke representatie binnen het ANWV. Het Werkliedenverbond maakte gebruik van het verworven sociaal kapitaal om een eigen plaats in de openbaarheid te veroveren, waarna de eis van algemeen kiesrecht aan kracht won.

Jasper Loots en Erie Tanja hebben zich uitgebreid met veranderingen in parlementaire representatie beziggehouden. Zij baseren hun analyse op de werken van Pitkin, Manin en Ankersmit.¹⁴⁰ Een opvatting over representatie bevindt zich volgens Loots en Tanja op een spectrum tussen een onafhankelijk optreden door de vertegenwoordiger op basis van eigen inzicht, tegenover een optreden als doorgeefluik van wensen uit de achterban. Vanaf ongeveer 1870 verschuift het evenwicht in Nederland richting de tweede representatieopvatting.¹⁴¹ Deze tweede vorm van vertegenwoordiging, het 'doorgeefluik' van Loots, in de termen van Ankersmit een 'mimetische' representatie,¹⁴² gaat uit van een zo sterk mogelijke gelijkenis tussen vertegenwoordiger en vertegenwoordigde. Hier doet zich echter een probleem voor: Manin heeft laten zien dat door verkiezingen gekozen vertegenwoordigers per definitie sterk afwijkende eigenschappen ('distinctive

¹³⁹ Piet de Rooy, *Ons stipje*, p. 15.

¹⁴⁰ De theoretische werken worden hier niet besproken. Ik beperk mij hier tot de toepassing van de theoretische inzichten van Pitkin, Manin en Ankersmit door historici in de context van de tweede helft van de negentiende eeuw in Nederland.

¹⁴¹ Jasper Loots, *Voor het volk*, p. 20-23; Erie Tanja, *Goede politiek*, p. 49-84.

¹⁴² F.R. Ankersmit, 'Politieke representatie. Betoog over de esthetische staat' *BMGN* 102 (1987) 3, p. 363.

features') van het electoraat hebben.¹⁴³ Daarom moet een historische benadering van representatie de vraag stellen in welke opzichten vertegenwoordigers en vertegenwoordigden op elkaar lijken, en welke verwachtingen en wensen deelnemers aan de politiek van deze gelijkenis hebben.

Door exclusief abstracte beschouwingen van representatie te onderzoeken, geschreven door heren uit de burgerij, ontbreekt de sociale dimensie van identificatie in de historiografie over representatie. Een voorbeeld kan dit verduidelijken. Volgens Loots verenigde de gezaghebbende liberale commentator Buys in een artikel in *De Gids* in 1882 de twee hierboven besproken vormen van vertegenwoordiging.¹⁴⁴ Volksvertegenwoordigers moesten niet langer alleen de meest bekwame mannen uit het volk zijn die het algemeen belang dienden. Naast 'bekwaamheid' moesten zij 'geschiktheid' tonen door op de hoogte te zijn van de behoeften van het volk. Het ANWV maakte echter al een decennium eerder duidelijk dat de ideale volksvertegenwoordiger van Buys, die als tolk van de behoeften van het volk optrad, niet zou ontkomen aan bevoogding en neerbuigendheid tegenover arbeiders, indien hij niet uit dezelfde sociale omgeving als arbeiders afkomstig was.

De strijd tegen kinderarbeid

Bestudering van de totstandkoming van het 'kinderwetje' van Van Houten kan deze vernieuwing van de representatieopvatting verhelderen. Deze wet is de geschiedenis ingegaan als eerste sociale wetgeving van Nederland. De wet was vooral van symbolische waarde, omdat de kinderarbeid niet vergaand beperkt werd en bovendien geen handhaving door geregelde controle plaatsvond. In het kader van mijn betoog zijn er meer belangrijke redenen om deze zaak hier uitgebreid te belichten. Het ANWV was de eerste zelfstandige arbeidersorganisatie die er in slaagde rechtstreeks in contact te treden met Kamerleden en zo invloed uit te oefenen op wetgeving. Dit was alleen mogelijk omdat parlementariërs het ANWV erkenden als legitieme vertegenwoordiger van arbeidersbelangen. De besluitvorming rond de wet tegen kinderarbeid is daarom een vroeg resultaat van samenwerking tussen werklieden en progressieve liberalen. Hier komt ook het grote politieke potentieel aan het licht van samenwerking tussen arbeiders en liberalen, dat vrijwel geen aandacht heeft gekregen in de Nederlandse geschiedschrijving.¹⁴⁵ De uiteindelijke teleurstelling over de resultaten van de beperking van kinderarbeid, droegen er aan bij dat de aandacht van het ANWV verschoof naar het kiesrecht,

¹⁴³ Manin, *The principles*, p. 134-149.

¹⁴⁴ Loots, *Voor het volk*, p. 68-70.

¹⁴⁵ Een kenmerkend voorbeeld is het werk over de sociale kwestie in Nederland van Wolffram dat arbeidersinitiatieven volledig negeert. Wolffram doet bovendien het liberalisme van Van Houten af als 'kippendrift': Dirk Jan Wolffram, *Vrij van wat neerdrukt en beklemmt. Staat, gemeenschap, sociale politiek, 1870-1918* (Amsterdam 2003), p. 65.

opdat de arbeiders zelf in het centrum van de politiek kwamen. De teleurstellende politieke reactie op de billijke sociale en morele bezwaren tegen kinderarbeid diende voor de politieke buitenstaanders van het ANWV dus als extra politieke motivatie.¹⁴⁶

Het ANWV wilde verder gaan dan de zelfhulp van traditionele arbeidersverenigingen en overleg met goedgezinde burgers uit de hogere standen over maatschappelijke problemen. Het lot van de werklieden moest een belangrijke plaats op de politieke agenda krijgen. Hiertoe moesten eerst obstakels overwonnen worden. Politieke actie in verenigingsverband vereiste rechtspersoonlijkheid van de vereniging.¹⁴⁷ Dit was bijvoorbeeld een voorwaarde voor het aanbieden van petities. Daartoe moest de vereniging bij Koninklijk Besluit goedgekeurd worden. Het ANWV moest daarom onder meer Statuten opstellen over doel en middelen van de vereniging. Dit proces verliep voorspoedig, en vanaf 6 juni 1873 plaatste het ANWV met trots het stempel van koninklijke erkenning boven de Statuten die over de afdelingen verspreid werden.¹⁴⁸ De formele erkenning was belangrijk, omdat het een bevestiging van de gebondenheid aan het bestaande politieke bestel van Nederland was. Precies om deze reden gebruikten radicale socialisten buiten het ANWV het feit dat hun organisaties *niet* goedgekeurd waren bij Koninklijk Besluit om zichzelf aan te prijzen als werkelijke vertegenwoordigers van de arbeidersstand.¹⁴⁹

Deelname aan de politiek door verenigingen en belangengroepen was omstreden. Dit was volgens veel liberalen namelijk in tegenspraak met de grondwettelijke onafhankelijkheid van volksvertegenwoordigers. Bovendien hadden arbeidersverenigingen te maken met specifieke beperkingen. Tot 1872 gold het coalitieverbod dat uit de Code Pénal van 1811 stamde. Onder deze wet mochten arbeiders hun verenigingen niet gebruiken als machtsmiddel om arbeidsvoorwaarden te verbeteren. Dit betekende in de praktijk dat iedere vorm van georganiseerde werkstaking illegaal was. Daarnaast waren politieke demonstraties illegaal.¹⁵⁰ De afschaffing van dit verbod, waartoe Kamerlid Van Houten het initiatief had genomen, betekende een enorme uitbreiding van het legale actierepertoire van arbeidersverenigingen. Het ANWV wilde hier snel gebruik van maken.

Een geschikt onderwerp om de eigen politieke kracht te testen was wetgeving tegen kinderarbeid. Werkliedenverenigingen waren vaak tegen kinderarbeid, omdat het de lonen drukte. Het ANWV pleitte bovendien voor invoering van de leerplicht, wat niet in overeenstemming met

¹⁴⁶ Bij de orthodox-protestanten vond kort hierna een vergelijkbare ontwikkeling plaats: Janse meent dat de teleurstellende politieke reactie op het Volkspetitionnement van het Anti-Schoolwet Verbond in 1878 een stimulans was voor de politieke organisatie van de ARP. Maartje Janse, 'Omstreden petities. Het petitionnement en het probleem van politieke legitimiteit, 1828-1878' *Het volk spreekt. Jaarboek parlementaire geschiedenis 2017* (Amsterdam 2017), p. 40.

¹⁴⁷ De Rooy, *Ons stipje*, p. 121.

¹⁴⁸ Verslag Vergadering 25-26 december 1873, p. 14, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

¹⁴⁹ Bos, *Waarachtige volksvrienden*, p. 198.

¹⁵⁰ J. van Drongelen, *Van de afschaffing van het verbod van coalitie naar bescherming van de vrijheid van arbeid* (Zutphen 2005).

zware kinderarbeid te brengen was. Liberale verenigingen in de civil society hechtten ook steeds meer belang aan beperking van kinderarbeid. In 1872 brachten zowel de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen als het Nederlandsch Schoolverbond een rapport uit om misstanden van de kinderarbeid aan te kaarten. In de Tweede Kamer zette Van Houten het onderwerp op de agenda, overigens mede om arbeidersverenigingen de wind uit de zeilen te nemen in hun strijd tegen het kapitaal.¹⁵¹ Omdat de regering geen initiatief nam, kwam hij zelf met een wetsvoorstel. Het ANWV toonde goed op de hoogte te zijn van de maatschappelijke en politieke ontwikkelingen door op het juiste moment zich in deze kwestie te mengen.

Op naar Den Haag!

In de eerste plaats deed het ANWV dit door het nieuw verworven recht om petities bij de Tweede Kamer in te dienen meteen in 1873 in de praktijk te brengen. Tegenstanders van wetgeving tegen kinderarbeid gebruikten het argument dat arbeiders geen wetgeving wilden. Juist daarom was het belangrijk door middel van een petitie het wetsvoorstel van Van Houten te ondersteunen. Petities waren destijds een omstreden politiek middel, zij werden door sommige politici gevreesd als een *machine de guerre*. Het ANWV toonde strategisch inzicht met de keuze voor het onderwerp van kinderarbeid. De werklieden presenteerden kinderarbeid als een misstand van sociale en morele aard, in plaats van een politieke kwestie. Dit gaf de petitie meer legitimiteit in de ogen van de parlementariërs aan wie het gericht was. Zij konden de petitie zo moeilijker terzijde schuiven.¹⁵²

Het Centraal Bestuur schakelde de lokale afdelingen van de aangesloten werkliedenverenigingen in, en stuurde hen tweeduizend adressen en dertig gezegelde intekenlijsten toe.¹⁵³ De arbeiderskranten ondersteunden de zaak ook. Het doel was een zo breed mogelijke, standoverstijgende steunbetuiging aan het wetsvoorstel te geven. Kinderarbeid werd vaak met slavenarbeid vergeleken. Van daaruit bezien, was ondersteuning van iedere burger met het juiste morele oordeelsvermogen te verwachten. Dat viel echter tegen. Tot eigen teleurstelling haalde het ANWV 3100 handtekeningen op, vooral van arbeiders. Dat de burgerij zich niet met dit arbeidersinitiatief wenste in te laten, blijkt uit het feit dat de intekenlijsten die bij boekhandelaren lagen, leeg werden teruggestuurd. Desalniettemin zond het Centraal Bestuur het adres met handtekeningen aan de koning.¹⁵⁴ Minister van Binnenlandse Zaken Geertema antwoordde dat het

¹⁵¹ Willemien Schenkeveld, *Het kindernet van Van Houten* (Hilversum 2003), p. 66-68.

¹⁵² Maartje Janse, 'Omstreden petities', p. 38. Janse wijst op de grotere ontvankelijkheid voor grieven van morele en sociale aard bij parlementariërs dan voor grieven van politieke aard.

¹⁵³ Verslag Vergadering 25-26 december 1873, p. 13, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

¹⁵⁴ Verslag Vergadering 25-26 december 1873, p. 13, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

belang van de zaak hem niet ontgaan was, maar dat het 'voegzaam schijnt af te wachten' wat de Tweede Kamer zou besluiten.¹⁵⁵

Dat was het ANWV niet van plan. In februari 1874 kwamen in Rotterdam de leden van het Comité ter bespreking der Sociale Quaestie bijeen.¹⁵⁶ Ook hier was kinderarbeid het onderwerp van gesprek. Het Comité besloot dat het een goed idee was om arbeiders in Den Haag te verzamelen kort voor de behandeling van de wet tegen kinderarbeid in het parlement. Zo konden de arbeiders het belang van een verbod op kinderarbeid onderstrepen. Heldt stemde namens het ANWV toe de organisatie van deze bijeenkomst op zich te nemen. De bijeenkomst werd belegd op 19 april in het Haagse lokaal Diligentia door het Werkliedenverbond. Alle Tweede Kamerleden waren uitgenodigd, net als de leden van het Comité ter Bespreking der Sociale Quaestie.¹⁵⁷

Het ANWV zette alle beschikbare communicatiemiddelen in om zoveel mogelijk afgevaardigden van werkliedenverenigingen in Den Haag te verzamelen. Opnieuw werden arbeiderskranten en circulaires gebruikt om aandacht voor kinderarbeid te vragen en op te roepen tot actie. De bijeenkomst bleek ongeveer tweehonderd afgevaardigden van meer dan honderd werkliedenverenigingen samen te brengen. Dit was een indrukwekkende prestatie naar elke maatstaf. Amsterdam was het zwaarst vertegenwoordigd, maar ook Rotterdam, Den Haag en Arnhem namen ieder met ongeveer tien verenigingen deel. Afgevaardigden van werkliedenverenigingen uit plaatsen waar doorgaans weinig van vernomen werd als Bolsward, Brummen en Surhuisterveen waren ook present. Veel arbeidersverenigingen buiten het ANWV kwamen dus opdagen.¹⁵⁸ Dit toont de kracht van het Werkliedenverbond: de verschillende kanalen die opgebouwd waren om te communiceren met arbeiders, maakten het mogelijk om namens een brede kring van arbeidersverenigingen op te treden. De organisatie had een hegemoniale positie binnen de Nederlandse arbeidersbeweging verworven.

Het bleek ook dat de dubbelfunctie van Heldt als voorzitter van het ANWV en lid van het Comité ter Bespreking der Sociale Quaestie nuttig was. Verscheidene heren van het Comité waren aanwezig. Waarschijnlijk gaven zij het cachet aan de bijeenkomst dat dertien Tweede Kamerleden ervan overtuigde dat het niet beneden hun stand was om zich ook te tonen. Zij werden in de welkomstrede van Heldt vermeld. Vervolgens spoorden verscheidene sprekers alle aanwezigen aan al het mogelijke te doen voor een 'wettelijke regeling' van de kinderarbeid.¹⁵⁹ Dit was de eerste arbeidersdemonstratie in Nederland.

¹⁵⁵ Verslag Vergadering 25-26 december 1873, p. 14, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

¹⁵⁶ Brugmans, *De arbeidende klasse*, p. 274-275.

¹⁵⁷ Voorblad en Naamlijst, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 31.

¹⁵⁸ Naamlijst, p. 1-8, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 31.

¹⁵⁹ De handgeschreven welkomstrede van Heldt is opgenomen zonder titel in IISG, Archief ANWV, inv. nr. 31.

De schaarse vermeldingen in de historiografie van deze bijeenkomst zijn echter niet erg lovend. Brugmans besteedde er in zijn werk uit 1925 serieuze aandacht aan, maar meende dat de invloed van heren van het Comité op de organisatie, de demonstratie in een 'eenigszins eigenaardig daglicht' plaatste.¹⁶⁰ Recenter meende Schenkeveld dat gesteld kon worden dat deze arbeiders 'hun agenda lieten bepalen door de "heren."'¹⁶¹ In deze redenering maakt samenwerking met organisaties zoals het liberale Comité en Kamerleden zoals Van Houten het Werkliedenverbond verdacht als geloofwaardig vertegenwoordiger van arbeiders. Het idee dat de mannen van het ANWV zich lieten gebruiken door liberale heren stemt echter niet overeen met het strategisch inzicht dat zij toonden in het voeren van effectieve actie.¹⁶² Voor hen was het een kwestie van de juiste strategische keuzes maken. De werklieden wilden liever het haalbare bereiken dan van het onmogelijke blijven dromen. De keuze om binnen een wettig kader pragmatisch te handelen, was in meer algemene zin zelfs de beslissende factor in het latere succes van de sociaaldemocratie in West-Europa.¹⁶³

De demonstratie in Diligentia, door Van Houten in de Tweede Kamer een 'arbeidersparlement' genoemd,¹⁶⁴ werd door het ANWV zelf achteraf in ieder geval als een absoluut hoogtepunt gezien. '*Invloed op de Volksvertegenwoordiging!* (...) Moge voor onzen stand geen enkelen zetel in het Binnenhof te vinden zijn, onze stem, de stem der ordelijke, vereenigde werklieden, *moet en zal en kan* daar gehoord worden.'¹⁶⁵ Het zou dan ook een opmaat blijken te zijn naar de vorming van nieuwe politieke eisen.

De volksvertegenwoordiging over het ANWV

Als belangrijkste organisator van de arbeidersmeeting ligt het voor de hand dat het Centraal Bestuur van het ANWV lovend was over de eigen inspanningen. Ook een direct betrokken heer zoals Goeman Borgesius was via *Het Vaderland*, de Haagse krant waarvan hij op dat moment hoofdredacteur was, zeer positief over het gebeuren.¹⁶⁶ Daarom is het interessant deze gebeurtenis ook vanuit een ander perspectief te onderzoeken. Welke betekenis gaven de Tweede Kamerleden aan de arbeidersbijeenkomst? Zij zagen nooit eerder een dergelijke demonstratie en waren ook niet betrokken bij het ANWV of het Comité. De Tweede Kamerleden hadden minder reden tot

¹⁶⁰ Brugmans, *De arbeidende klasse*, p. 275.

¹⁶¹ Schenkeveld, *Het kindernetje*, p. 68.

¹⁶² Paradoxaal genoeg erkent Brugmans de invloed van het ANWV op de Tweede Kamer, na een ontkenning van eigen initiatief van het ANWV. Brugmans, *De arbeidende klasse*, p. 274-275.

¹⁶³ Eley, *Forging democracy*, p. 5, 26-27.

¹⁶⁴ HTK, 1 mei 1874, p. 1377.

¹⁶⁵ Verslag Vergadering 25-26 december 1873, p. 41 (originele cursivering), IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

¹⁶⁶ Artikel 'Werklieden-Congres', *Het Vaderland*, 21 april 1874, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 31.

enthousiasme, omdat iedere vorm van buitenparlementaire politieke actie hun eigen onafhankelijke positie in het parlement bedreigde. Was het waar dat arbeiders, die geen onderdeel van de politieke natie waren, daadwerkelijk invloed hadden op parlementariërs?

Tegenstanders van de wettelijke regeling van kinderarbeid meenden dat wetgeving tegen de belangen van arbeiders inging, omdat het de inkomsten van het gezin verlaagde. Van Houten weerlegde dit argument door de ANWV-petitie aan te halen: 'Onder de arbeidende bevolking staat op dit moment de waarheid vast dat de kinderarbeid hare loonen benadeelt.' Van Houten was zelf zeer verrast door de bijeenkomst van 19 april, die hij 'een soort van volksvertegenwoordiging' noemde. 'De organisatie is reeds zoodanig gevorderd dat men hier eene soort van arbeiders-parlement heeft zien bijeenkomen in de residentie.'¹⁶⁷ Hij zag hier nog geen direct gevaar in, de arbeiders waren immers 'met den olijftak in de hand' gekomen. Van Houten hield zijn mede-Kamerleden echter voor dat er vanaf hier twee wegen richting de toekomst waren. De volksvertegenwoordigers konden de belangen van de arbeiders beter behartigen, en daarmee het verlenen van politieke rechten uitstellen. Dit was voor iedereen in het parlement het beste. Het alternatief was namelijk dat de arbeiders zouden radicaliseren en politieke rechten gingen eisen. Dat was een situatie waar niemand op zat te wachten. Van Houten sloot dit onderdeel van zijn toespraak daarom af met de zin: 'Uit een *politiek* oogpunt zou ik het zeer betreuren, wanneer die vrede-hand, die ons in Diligentia werd aangeboden, verstooten wierd.'¹⁶⁸ Van Houten plaatste de arbeidersbijeenkomst dus in het kader van de bredere ontwikkeling van de arbeidersbeweging. Het belang van tegemoetkoming aan de wensen van arbeiders steeg ver uit boven de details van de wet in kwestie.¹⁶⁹

De antirevolutionair Otto baron van Wassaenaer van Catwijck was ook aanwezig in Diligentia. Aanvankelijk was hij stellig tegen het wetsvoorstel. De arbeiders hadden zijn mening bovendien op geen enkele manier kunnen beïnvloeden. De vraag kwam echter bij hem op: 'Wanneer zij vinden dat hunne kinderen te veel werken, waarom doen zij dan zelve niet wat zij willen dat de wet doen zal?' De baron had zelf het antwoord gevonden: 'Bij nader onderzoek bleek mij echter dat in den schijnbaar gezonden toestand een ongezond element geslopen was: (...) het overwigt van den *werkgever* op den *werkmán*.'¹⁷⁰ Dit is een goed voorbeeld van een retorische truc om de doctrinaire liberale onafhankelijkheid van de parlementariër te benadrukken. Zelfs als een Kamerlid zich bloot

¹⁶⁷ HTK, 1 mei 1874, p. 1377.

¹⁶⁸ HTK, 1 mei 1874, p. 1377, cursivering toegevoegd.

¹⁶⁹ De dreigende ondertoon in Van Houtens bijdrage blijkt ook uit de keuze voor het woord 'arbeidersparlement.' Groothuizen schrijft in het kader van de grote kiesrechtbetoging van 1885 dat dit woord synoniem was met 'volksparlement', 'nationale volksvergadering' en daaraan verbonden revolutionaire aspiraties. Jolijn Groothuizen, 'Tot hier en niet verder!? De kiesrechtbetoging van 20 september 1885', *De negentiende eeuw* 35 (2011) 3, p. 120.

¹⁷⁰ HTK, 2 mei 1874, p. 1400.

stelde aan het gewone volk, bleef hij geheel standvastig en niet vatbaar voor hun wensen. In tegenstelling tot Van Houten meende Van Wassenauer van Catwijk dat arbeiders geen nuttige politieke bijdrage konden leveren. De baron zelf had vervolgens 'nader onderzoek' verricht dat hem tot de conclusie bracht dat beperking van kinderarbeid wenselijk was.

Het is kenmerkend voor Kamerleden uit deze periode dat zij zich onafhankelijk van buitenparlementaire invloed wilden tonen. Deze illusie ondersteunden Kamerleden door enerzijds te accepteren dat dergelijke invloed in algemene zin wel mogelijk was, zoals Van Houten in bovenstaand citaat deed met de impliciete dreiging die van georganiseerde arbeiders uitging, maar anderzijds te benadrukken dat zij daar zelf niet voor openstonden. Vandaar de haastige opmerking van de antirevolutionaire baron Van Wassenauer van Catwijk dat de 'belangrijke' arbeidersbijeenkomst 'geen anderen indruk, dan gelijk ik reeds wist' maakte.¹⁷¹ Dit gold evenzeer voor voorstanders van de wetgeving, zoals het liberale Kamerlid Lenting: 'Ik handel niet uit pressie, en zou mijne medewerking hebben verleend aan het voorstel onverschillig of de werkliedenvergadering zich al dan niet over de quaestie had uitgelaten. Ik heb het voorstel (...) toegejuicht, lang vóór dat de stem van het volk gehoord werd.'¹⁷² Kamerleden zeiden dus hun oordeel te baseren op de eigen waarneming van arbeiders, zonder door diezelfde arbeiders in een bepaalde politieke richting gestuurd te worden. Hiermee werd de illusie van parlementaire onafhankelijkheid in stand gehouden en werden arbeiders buiten de politiek geplaatst.

Het ongemak over elke beweging richting politiek door arbeiders bleek ook wanneer Kamerleden arbeidersverenigingen actief wilden tegengaan of verbieden. Dit motief kwam het sterkst naar voren in de bestrijding van het socialisme. Ook het Werkliedenverbond ontkwam niet aan de verdenking van radicaliteit, ondanks de nadrukkelijke keuze voor een legale vorm van actievoeren. Enkele jaren na de bijeenkomst in Diligentia vestigde het conservatieve Amsterdamse Kamerlid Corver Hooft de aandacht van het parlement opnieuw op het ANWV. Hij had namelijk ontdekt dat het doel van verbodering misbruikt werd als 'dekmantel' om argeloze arbeiders te binden aan een 'politieke club'. In de Statuten was vastgelegd dat het Werkliedenverbond met adressen, petitieën en andere middelen invloed op de volksvertegenwoordiging zou uitoefenen. Bovendien was tijdens de eerstvolgende vergadering het algemeen kiesrecht onderwerp van discussie.¹⁷³ Dit alles was reden voor Corver Hooft de minister van Justitie te vragen de vereniging te verbieden, of eventueel de wet aan te passen om een dergelijk verbod mogelijk te maken. Hij werd

¹⁷¹ HTK, 2 mei 1874, p. 1400.

¹⁷² HTK, 2 mei 1874, p. 1396.

¹⁷³ HTK, 1 december 1876, p. 408-409.

hierin ondersteund door het katholieke Kamerlid Heydenrijck, dat meende dat de regering niet genoeg deed om de verderfelijke invloed van werkliedenverenigingen tegen te gaan.¹⁷⁴

Politisering en radicalisering

De mannen van het ANWV waren er zelf van overtuigd dat hun bijeenkomst in Diligentia wel degelijk effect sorteerde op de aanwezige volksvertegenwoordigers. Zij beriepen zich daarbij op uitspraken van Van Houten.¹⁷⁵ De inhoud van de aangenomen wet stemde echter niet tot grote tevredenheid. De politieke werkelijkheid bleef ver achter bij de verwachtingen. De Kinderwet van Van Houten die het ANWV gesteund had, werd alleen goedgekeurd nadat deze door amendementen tandoos gemaakt was. Gereguleerde controles bij fabrieken en werkplaatsen ontbraken. Ook beperkte de wet enkel fabrieksarbeid, geen veld- en huisarbeid. Bovendien was de wet niet gekoppeld aan de invoering van de leerplicht. 'Was ik de heer van Houten geweest' schreef een anonieme medestander van het ANWV, 'ik had mijn voorstel eer aan duizend stukken gescheurd en er de oppositie meê om de ooren gegooïd, voor en aleer ik dat saaie vod had laten aannemen.'¹⁷⁶ De officiële lijn van het ANWV was gematigder en vestigde vooral de aandacht op de toekomst. 'Bevredigt de wet ons niet, daarom geen moed verloren. Zijn we slechts nauw vereend, we maken een geheel nieuwe, verbeterde (...) wet, en late die door de vertegenwoordiging aannemen.'¹⁷⁷ Het ANWV had een nieuwe vorm van politiek bedrijven ontdekt. In de toekomst konden de werklieden met vergelijkbare acties als in Diligentia het lot van de arbeidersstand verbeteren. Daarom bleef het Werkliedenverbond optimistisch gestemd.

Er was dus geen tijd voor de arbeiders om te rusten. Nu 'den eersten stap op den goeden weg' gezet was door erkenning van de noodzaak van wettelijke tussenkomst in de lotsverbetering van de arbeiders, moesten nieuwe stappen volgen. Na de euforie over de bewezen invloed op het parlement, was de ontevredenheid over de inadequate uitvoering van de kinderarbeid-wetgeving des te groter. De mannen van het ANWV waren verdeeld in twee groepen. De eerste groep wilde een nieuwe petitie starten die aandrang op uitbreiding van de wetgeving en invoering van de leerplicht. De tweede groep, waaronder Gerhard, meende dat dit zinloos was en dat radicaler middelen vereist waren.¹⁷⁸

¹⁷⁴ HTK, 1 december 1876, p. 411.

¹⁷⁵ Verslag Vergadering 25-26 december 1873, p. 40, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

¹⁷⁶ Verslag Vergadering 25-26 december 1873, p. 41, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

¹⁷⁷ Verslag Vergadering 25-26 december 1873, p. 42, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

¹⁷⁸ Verslag Vergadering 25-26 december 1875, p. 31, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

Iedereen was het er wel over eens dat de zwakke wetgeving veroorzaakt werd door de behoudende Kamerleden die wel de bevoorrechte standen van Nederland vertegenwoordigden, maar niet de arbeiders. Deze betreurenswaardige situatie was al vanaf de oprichting van het ANWV besproken. Na de demonstratie in Diligentia vond echter een omslag plaats in het denken over de volksvertegenwoordiging. Hoewel erkende 'volksvrienden' in het parlement zaten, was hun getal te laag gebleken om grote verandering te bewerkstelligen. Daarom werd invoering van het algemeen kiesrecht de nieuwe centrale eis van het Werkliedenverbond. Parallel aan deze ontwikkeling in het ANWV, diende Van Houten in 1877 een nota in die invoering van algemeen kiesrecht bepleitte. De eerdere samenwerking met progressief liberale heren uit 1874 kwam het ANWV hier opnieuw van pas.

De term algemeen kiesrecht was dubbelzinnig. Zelfs de vurigste voorstanders wilden doorgaans het kiesrecht slechts aan een kleine minderheid van de bevolking toekennen. Impliciet werden vrouwen uitgesloten van zowel het actief als passief kiesrecht. Dit was zo vanzelfsprekend dat de uitsluiting van vrouwen zelfs niet wettelijk was vastgesteld. Pas nadat Aletta Jacobs in 1883 een vergeefse poging deed zich als kiezer in te schrijven, werd bij de Grondwetswijziging van 1887 expliciet bepaald dat vrouwen geen kiesrecht hadden.¹⁷⁹ Bovendien was de leeftijdsgrens voor de kiesbevoegdheid vanaf 1850 vastgesteld op 23 jaar en zou in 1896 zelfs stijgen tot 25 jaar. De combinatie van de relatief jonge bevolking, de vroege leeftijd van toetreding tot de arbeidsmarkt en de relatief lage levensverwachting van arbeiders, betekende dat de leeftijdsgrens van 23 jaar een significant deel van de bevolking uitsloot van politieke deelname. Naast deze destijds vrijwel onomstreden criteria, hanteerden veel voorstanders van algemeen kiesrecht een overvloed aan andere criteria voor uitsluiting. In het algemeen waren deze criteria verbonden met een bepaald minimum aan kennis, bezit of onafhankelijkheid.¹⁸⁰

Tijdens de Algemene Vergadering van 1876 verklaarde het ANWV zich tegen censusverlaging, en voor invoering van het algemeen kiesrecht. Net als bij de principiële keuze voor openbaar onderwijs een jaar eerder, leidde dit tot onrust onder de meer behoudende werklieden. De Groninger werkliedenvereniging zegde het lidmaatschap van het ANWV op naar aanleiding van dit besluit.¹⁸¹ Zoals gezegd was het geen uitgemaakte zaak wat dit algemeen kiesrecht inhield. Een jaar

¹⁷⁹ Ron de Jong wijst er op dat het incident met Aletta Jacobs niet de eerste keer was dat deze kwestie zich voordeed. In voorbereiding op de eerste directe verkiezingen, plaatsten verschillende gemeenten in 1848 vrouwen die aan de censureisen voldeden op de kiezerslijst. De Gedeputeerde Staten schrapten hen echter. Ron de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999), p. 13, voetnoot 4.

¹⁸⁰ Alan S. Kahan, *Liberalism in nineteenth-century Europe. The political culture of limited suffrage* (Basingstoke 2003) laat zien dat dit 'capaciteitendiscours' een belangrijk onderdeel van het negentiende-eeuws liberalisme in West-Europa is.

¹⁸¹ Verslag Vergadering 25-26 december 1877, p. 4-5, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

later ondernamen de arbeiders daarom een poging meer inhoud en richting aan het begrip te geven. De aanleiding vormde de in 1877 verschenen nota van Van Houten voor algemeen kiesrecht. Daarin stelde het Kamerlid voor het kiesrecht te verlenen aan mannelijke gezinshoofden die economisch zelfstandig waren en in staat tot lezen en schrijven.

Het criterium van economische zelfstandigheid stuitte op veel weerstand bij het ANWV. Bedeelden mochten niet uitgesloten worden van het kiesrecht. Dat zou een onrechtvaardige straf voor armoede zijn, zeker als arbeiders met kinderen op kosteloze armenscholen uitgesloten werden. Armoede en onkunde vielen volgens de ANWV'ers niet samen. Door de verkeerde inrichting van de maatschappij vervielen immers ook nijvere arbeiders tot armoede.¹⁸² Het criterium van lees- en schrijfvvaardigheid kon op iets meer sympathie rekenen. In algemene zin erkende men dat een keuze in een verkiezing een geïnformeerde keuze diende te zijn. Dat vooronderstelde een bepaald kennisniveau. Afgevaardigde Urban uit Groningen verdedigde daarom een examen als toets voor potentiële kiezers, in plaats van enig welstandscriterium. Andere afgevaardigden twijfelden echter aan de goede bedoelingen van de opstellers van een dergelijk examen. De Amsterdammer Post waarschuwde dat men 'een examen [zou] kunnen vorderen, waaraan niemand onzer kon voldoen, dat zou een reden zijn om van ons af te komen.' Juist de ervaring met de wet tegen kinderarbeid leerde dat hoog ingezet moest worden, omdat de hoge heren anders allerlei manieren van inperking van de wensen van de arbeiders zouden vinden.¹⁸³

De algemeen gedeelde voorkeur ging daarom uit naar een algemeen kiesrecht voor iedere volwassen man, omdat het een recht was dat eenieder toekwam. Deze stelling werd op verschillende manieren verdedigd. Bestuurslid Werthweijn onderbouwde dit door naar de rechtspraak te verwijzen. Aansprakelijkheid voor de wet vooronderstelde bij de staatsburger 'kennis van onderscheid.' Daarom werd aan misdadigers het kiesrecht ontnomen als straf, en na bepaalde tijd weer teruggegeven. Voor arbeiders golden andere regels: 'alzo leven wij voortdurend als misdadigers onder een straf, die ons is opgelegd, omdat we *arm* zijn.'¹⁸⁴ Afgevaardigde Warnars onderbouwde zijn mening bondiger: 'zijn we goed voor het kanon, welnu, dan ook wel voor te stemmen.'¹⁸⁵ Het algemeen kiesrecht van het ANWV ging dus veel verder dan het algemeen kiesrecht van de meeste progressief liberalen. Bij stemming tijdens de Algemene Vergadering machtigden 43 mannen het Centraal Bestuur alle maatregelen tot 'spoedige bekoming van het algemeen stemrecht' te nemen. Slechts twee stemmen gingen naar Urbans motie voor examinering van potentiële kiezers.¹⁸⁶ Dit toont de eensgezindheid over het belang van een universeel geldig mannenkiesrecht.

¹⁸² Verslag Vergadering 25-26 december 1877, p. 19, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

¹⁸³ Verslag Vergadering 25-26 december 1877, p. 20, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

¹⁸⁴ Verslag Vergadering 25-26 december 1877, p. 21, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

¹⁸⁵ Verslag Vergadering 25-26 december 1877, p. 20, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

¹⁸⁶ Verslag Vergadering 25-26 december 1877, p. 21, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

Het ANWV probeerde de eis voor algemeen kiesrecht vervolgens te bevorderen in nauwe samenwerking met de in 1877 opgerichte Vereniging Algemeen Kiesrecht.¹⁸⁷ Het meest tastbare resultaat van deze samenwerking was een demonstratie in Den Haag in 1885 waar zowel Heldt namens het ANWV als vertegenwoordigers van de Sociaal-Democratische Bond toespraken hielden.¹⁸⁸

Sociale representatie in het parlement

Voor de werklieden was het kiesrecht belangrijk, omdat zij het als middel zagen tot verandering van de samenstelling van het parlement. De zittende parlementariërs behartigden volgens het ANWV de belangen van de sociale groepen waar zij zelf uit voortkwamen. Dat wil zeggen, de hogere burgerij, patriciërsfamilies en adel. Het liberale idee van 'een aristocratie van het verstand' in de politiek, kwam in de praktijk slecht uit de verf. Dit blijkt onder meer als men bedenkt dat tussen 1848 en 1888 van de 118 ministers, 82 uit adellijke of patriciërsfamilies kwamen.¹⁸⁹ Volgens het ANWV deden de meer progressieve 'volksvrienden' in het parlement wel degelijk goed werk voor de arbeiders. Zo kon hun goede opleiding en wetenschappelijke kennis ingezet worden voor het oplossen van de sociale kwestie.¹⁹⁰ Desondanks behielden zij tekortkomingen. Een bepaalde bevoogdende houding, en een door standsverschil onoverbrugbaar tekort aan kennis over de leefwereld van arbeiders kenmerkte hen. De ervaring leerde dat 'hoe goed zij ook gemeend moge zijn', deze heren 'de meest treurige oordeelvellingen' uitten en daarmee 'menig welgeplaatst werkmanshart op grievende wijze' krenkte.¹⁹¹ Daarom waren zij geen substituut voor arbeiders in het parlement.

Het ANWV wenste volksvertegenwoordigers uit het volk. Dit betekende niet dat het parlement een spiegel van het volk moest zijn. Het betekende wél expliciete aandacht voor specifieke eigenschappen die vertegenwoordiger en vertegenwoordigde deelden. De vertegenwoordigers in het parlement moesten de meest capabele mannen uit de natie zijn. Het ging de ANWV'ers er om dat er parlementariërs kwamen met de ervaring van het opgroeien als arbeider. De goedbedoelde maar ontoereikende inleving in het arbeidersleven door liberale heren zou altijd tekort blijven schieten. Afgevaardigde Rommerts verwachtte dat een werkelijke bijdrage aan de lotsverbetering van de arbeiders zou komen door het initiatief 'van een werkmans zoon, - lid der

¹⁸⁷ Verslag Vergadering 25-26 december 1878, p. 11, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

¹⁸⁸ Groothuizen, 'Tot hier'.

¹⁸⁹ W.P. Secker, *Ministers in beeld. De sociale en functionele herkomst van de Nederlandse ministers (1848-1990)* (Leiden 1991), p. 47, 50.

¹⁹⁰ Verslag Vergadering 25-26 december 1878, p. 7, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

¹⁹¹ Verslag Vergadering 25-26 december 1874, p. 30, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

Tweede Kamer Staten-Generaal, - een werkmans zoon, te midden van zijne standgenooten opgevoed – omdat niemand zoo goed dan hij met de behoeften van dien stand bekend kan zijn'.¹⁹² Deze uitspraak vestigt de aandacht op wederzijdse sociale identificatie als onderdeel van representatie, een onderwerp dat in de historiografie van deze periode in Nederland onderbelicht is.

De implicaties van dit idee reiken verder dan het ANWV. Op basis van zowel de onafhankelijke representatieopvatting als de 'doorgeefluik' representatieopvatting kan men beweren dat de Tweede Kamer op een juiste wijze Nederlandse arbeiders representeerde, ondanks de afwezigheid van arbeiders in de Tweede Kamer. Dit gebeurde dan ook door tijdgenoten.¹⁹³ Het ANWV uitte daarentegen de wens van gelijkenis in sociale achtergrond van vertegenwoordiger en vertegenwoordigde. De implicatie was dat 'volksvrienden' uit de burgerij de legitimiteit misten om als ware volksvertegenwoordigers op te treden. Het is een paradox dat het ANWV zich wel bewust was van dit principe waar het om mannelijke arbeiders ging, maar niet waar het om vrouwen ging. Dit sluit echter aan bij de Europese ontwikkeling van het socialisme, dat de positie van vrouwen ondergeschikt maakte aan de belangen van mannen en aan de klassenstrijd.¹⁹⁴

In 1885 kwam de wens van het ANWV tot vervulling. Bernardus Heldt werd de eerste arbeider verkozen tot Tweede Kamerlid, als vertegenwoordiger van het kiesdistrict Sneek. Hij sloot zich aan bij de Liberale Unie, een los verband van liberale Kamerleden. Dit betekende niet dat Heldt zich afkeerde van de principes die hij eerder in het ANWV huldigde. Bij de behandeling van de kiesrechtuitbreiding in 1886 was hij de enige parlementariër die voluit het algemeen kiesrecht steunde. Ook werkte hij in 1886-1887 mee aan de parlementaire enquête 'naar de toestanden in fabrieken en werkplaatsen.' Deze enquête had onder meer tot doel de werking van het 'kinderwetje' uit 1874 te evalueren. In deze hoedanigheid kwam Heldt veel oude bekenden tegen: onder andere Klaas Ris, inmiddels lid van het Sociaal-Democratisch Verbond, en Klaas Kater van Patrimonium verschenen voor de onderzoekscommissie.¹⁹⁵ Heldt, Kater en Ris deelden hun levenslange toewijding aan verbetering van het lot van de arbeiders. Hoewel het ANWV hen alle drie op enig moment met elkaar verbond, voerden de keuzes die zij maakten hen naar heel verschillende plaatsen in de maatschappij. Juist de verschillen in methode en stijl die zij hanteerden, tonen de enorme dynamiek van de arbeidersbeweging uit die tijd.

De verkiezing van Heldt in de Tweede Kamer is ook een symbool voor de geslaagde toenadering tussen arbeiders en progressieve liberalen. In de twee decennia die aan deze verkiezing vooraf gingen, ontwikkelde de Nederlandse civil society zich tot een ruimte waar mannen uit de

¹⁹² Verslag Vergadering 25-26 december 1874, p. 30, IISG, Archief ANWV, inv. nr. 2.

¹⁹³ Loots, *Voor het volk*, p. 15.

¹⁹⁴ Eley, *Forging democracy*, p. 23.

¹⁹⁵ *De arbeidersenquête van 1887. Deel 3. De vlasindustrie. Tilburg. Eindverslag.* Jacques Giele ed. (Culemborg 1981), p. 334. Online geraadpleegd.

arbeidersstand en heren uit de progressieve burgerij elkaar konden ontmoeten. Deze ontmoetingen vonden in eerste instantie plaats in het verenigingsleven. Het ANWV bood een platform voor het creëren van betekenisvolle verbindingen tussen personen. Dit sociaal kapitaal was de basis voor krachtig optreden in maatschappij en politiek. De sociale cohesie tussen verschillende sociale groepen in Nederland die het ANWV tot stand bracht werd een belangrijke pijler voor verdere democratisering. Mannen uit het verenigingsleven zoals Heldt groeiden uit tot geloofwaardige vertegenwoordigers van arbeidersbelangen. Vervolgens zetten zij maatschappelijke vertegenwoordiging om in politieke vertegenwoordiging.

Conclusie

Het historiografische beeld van een welhaast slaafse volgzzaamheid van de mannen van het Werkliedenverbond aan liberale heren is onjuist. Hetzelfde geldt voor het idee dat het ANWV conservatief was en primair tot doel had radicale arbeiders de wind uit de zeilen te nemen. Integendeel, het Werkliedenverbond streefde radicale doelen na binnen een wettig kader. Centraal in dit streven stond het idee dat arbeiders hun lot in eigen handen hadden. De samenballing van de individuele krachten binnen een nationale arbeidersvereniging maakte dit mogelijk. Het zelfbewustzijn van de eigen kracht van de arbeiders uitte zich in de standsgebondenheid van de organisatie. In tegenstelling tot het orthodox-protestantse Patrimonium, was het werkgevers en sympathiserende leden van de burgerij verboden lid te worden van de vereniging. Het ANWV past in de hier bestudeerde periode vanwege de missie tot het veroveren van een rechtvaardige maatschappelijke en politieke positie voor en door arbeiders eerder in een socialistische dan liberale traditie.

Dit oordeel wordt versterkt door de deelname van radicale socialisten van Gerhard tot Domela Nieuwenhuis aan het ANWV. Zij werkten nauw samen met voorzitter Heldt. Desondanks heeft de revolutionair socialistische of anarchistische kritiek dat het ANWV te gematigd was tot op heden de historiografie gekleurd. Deze kritiek van gematigdheid is onterecht, omdat de principiële keuze voor de ordelijke en gedisciplineerde inzet van legale middelen tot maatschappelijke hervorming veel vruchtbaarder bleek dan de revolutionaire methode. Volgens Geoff Eley was dit kenmerk van legale actiemethoden cruciaal voor de democratisering van West-Europa in de laatste vier decennia van de negentiende eeuw: 'The socialist model of the mass party, campaigning openly for public support and parliamentary representation on a national scale, and organizing its own affairs by the internal democracy of meetings, resolutions, agreed procedures, and elected committees, was *the vital departure*.'¹⁹⁶

Het ANWV was geen politieke partij, maar ontwikkelde wel de procedures en methoden waar de eerste Nederlandse sociaaldemocratische partij gebruik van maakte. De publieke vergaderingen met discussies tussen afgevaardigden van verschillende lokale afdelingen, de democratische verkiezingen van de eigen bestuursleden, de statutair vastgelegde procedures voor agendering van onderwerpen en inspraak van leden waren de elementen die dankzij het ANWV de Nederlandse arbeidersbeweging domineerden. Het hiërarchische idee van de revolutionaire

¹⁹⁶ Eley, *Forging democracy*, p. 27.

voorhoede als brenger van maatschappelijke en politieke verandering bleef hierdoor in Nederland een marginaal verschijnsel. De in 1894 opgerichte Sociaal-Democratische Arbeiderspartij heeft in dit opzicht meer te danken aan het ANWV dan aan de revolutionaire Sociaal-Democratische Bond waar het uit voortkwam.

De Nederlandse civil society werd na 1848 gedomineerd door verenigingen en andere organisaties van de liberale burgerij. Het ANWV vond niet alleen een plaats voor arbeiders in de civil society, maar veranderde ook door de introductie van arbeiders het karakter van de civil society. Het ANWV vervulde daarmee de klassieke burgerschapsfuncties die de theorie over civil society vooronderstelt. De vorming van sociaal kapitaal in de vorm van wederzijdse vertrouwens- en samenwerkingsrelaties was de kern van de bezigheden van het Werkliedenverbond. Arbeiders verenigden zich ter verbetering van hun persoonlijke positie in de maatschappij, maar evenzeer ter verbetering van de maatschappelijke positie van de arbeidersstand als geheel. Uiteindelijk kwam de verheffing van de arbeidersstand het hele land ten goede, volgens de mannen van het ANWV.

De doorgaans in de wetenschappelijke theorie als positief gepresenteerde relatie tussen de opkomst van de civil society en de ontwikkeling van goed burgerschap is echter problematisch. Tot nu toe is in historisch onderzoek onvoldoende de vraag gesteld aan welke sociale groepen en individuen de ontwikkeling van de civil society ten goede kwam. In het geval van het ANWV was de verheffing van de mannelijke arbeider onder meer verbonden aan de impliciete en expliciete marginalisering van vrouwen in maatschappij en politiek. Het wegnemen van sommige maatschappelijke barrières tussen mensen was dus onlosmakelijk verbonden met het oprichten van nieuwe barrières.

Burgers uit de hogere standen zagen het ANWV als legitieme vertegenwoordiger van de arbeidersstand, omdat de vereniging het in 1848 gevestigde politieke kader omarmde. Het burgerschapsideaal dat het ANWV aanhing was deels afgeleid van het liberale burgerschapsideaal. De toevoeging van radicale elementen, zoals het idee dat armoede een maatschappelijke misstand was die niet voortkwam uit persoonlijk falen, de eis tot algemeen kiesrecht, en de kritiek op de bevoogdende houding van de burgerij jegens arbeiders, ontstonden allen binnen de kring van het ANWV zelf. Deze ontwikkeling ging vooraf aan vergelijkbare kritieken door vooruitstrevende sociaal liberalen in de decennia daarna. Het ANWV behield dus een sterke identificatie met de arbeidersstand, en had niet de aspiratie op te gaan in de liberale burgerij. Zowel arbeiders als burgers uit de hogere standen erkenden dit. Dat was de kracht van het ANWV: het doorbrak de exclusiviteit van het liberale verenigingsleven in Nederland. De civil society was niet langer exclusief terrein van gegoede burgers. Voor het eerst ontstond een geloofwaardige, legitieme vertegenwoordiger van arbeidersbelangen op nationaal niveau.

Het domein van de civil society is meer dan een voorstadium van het politieke domein. Het sociaal kapitaal van verenigingen in de civil society kan echter wel politiek ingezet worden. Rond 1870 was deelname aan de politiek door arbeiders onmogelijk, omdat zij geen politieke rechten hadden. Arbeiders hadden wel de burgerschapsrechten die organisatie in de civil society mogelijk maakten. Bestudering van de discussie en wetgeving betreffende kinderarbeid toont dat het ANWV de bestrijding van een maatschappelijk kwaad omzette in een politieke eis. De politieke reactie vanuit parlement en regering beïnvloedde de verdere politisering van het ANWV. Hoewel de bijeenkomst in 1874 in Diligentia voortkwam uit samenwerking tussen arbeiders en progressief liberale heren uit de burgerij, was de consequentie van de bijeenkomst dat verschillen tussen deze groepen duidelijker aan het licht kwamen. Voor de mannen van het ANWV gold namelijk dat zij ontdekten dat de representatieopvatting van onafhankelijke liberale parlementariërs nooit aan de wensen van de arbeiders kon voldoen.

Zoals de Nederlandse arbeiders op maatschappelijk gebied vertegenwoordigd werden door hun sociale gelijken in het ANWV, moesten de arbeiders ook politiek vertegenwoordigd worden door 'arbeiderszonen.' Een goede vertegenwoordiger was voor de mannen van het Werkliedenverbond iemand die een sociale omgeving deelde met de vertegenwoordigde. De kenmerken van de sociale achtergrond en de persoonlijke geschiedenis van een politiek vertegenwoordiger werden door het ANWV dus op een nieuwe manier gepresenteerd. Dit riep weerzin op bij de gevestigde orde, omdat het sterk afweek van het dominante liberale idee van representatie. Zelfs een progressief liberaal als Van Houten wilde politieke deelname van arbeiders beperken. Het wekt dan ook weinig verbazing dat het nog ruim veertig jaar duurde voor het algemeen kiesrecht werd ingevoerd. Heldt maakte dat niet meer mee, hij overleed in 1914. Het ANWV werd opgeheven in 1921, de functies van het Werkliedenverbond waren intussen opgesplitst en overgenomen door andere organisaties in de vakbeweging en politiek. In de jaren zeventig van de negentiende eeuw was dit echter nog niet te voorzien.

De invloed van het Werkliedenverbond nam in de periode vanaf 1880 wel sterk af. Politieke massapartijen schiepen een nieuw politiek kader en luidden daarmee een ander tijdperk in. Het ANWV kon zich niet aan deze nieuwe realiteit aanpassen. De partijen ontwikkelden net als het ANWV een sterke interne verbondenheid tussen bestuur en leden. Anders dan het ANWV hechtten deze partijen minder belang aan het overbruggen van de verschillen met andere maatschappelijke groepen door met hen in contact te treden. Het maatschappelijke verenigingsleven raakte sterker verdeeld langs ideologische lijnen. Commentatoren hekelden vanaf omstreeks 1930 frequent deze 'hokjesgeest'. In de historiografie is deze ontwikkeling traditioneel aangeduid als verzuiling, en recenter als het ontstaan van zware gemeenschappen.

De geleidelijke afbraak van de zware gemeenschappen en daaraan verbonden verenigingen en partijen na de Tweede Wereldoorlog leidde tot nieuwe maatschappelijke tegenstellingen en polarisatie. Op basis daarvan menen veel hedendaagse commentatoren dat de huidige Nederlandse democratie in een crisis verkeert. Ondanks hun meningsverschillen vinden zij elkaar in de constatering dat de band tussen politieke vertegenwoordigers en de burgers die zij vertegenwoordigen verzwakt is.¹⁹⁷ Volgens hen is er sprake van een groeiende kloof tussen individu, maatschappij en staat. Zij zoeken als oplossing naar nieuwe vormen van sociale cohesie. Het ANVV stelde zich een vergelijkbaar streven naar eendracht ten doel. Heldt en zijn medestanders toonden dat zij met idealisme, creativiteit en samenwerking maatschappelijke barrières konden overwinnen. Het pionierswerk dat het Werkliedenverbond verrichtte ter overbrugging van maatschappelijke verschillen is daarom actueler dan ooit.

¹⁹⁷ Goede voorbeelden van deze Nederlandse crisisliteratuur die veel aandacht kregen zijn Mark Bovens en Anchrit Wille, *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie* (Amsterdam 2011); David van Reybrouck, *Tegen verkiezingen* (Amsterdam 2013); Tom van der Meer, *Niet de kiezer is gek* (Houten 2017).

Primaire bronnen

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG)

Archief Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond (ANWV)

Inv. nr. 1. Statuten, beginselverklaring en werkprogramma.

2. Dossiers betreffende de Algemene Vergaderingen, 1871-1878

31. Stukken betreffende het congres inzake de beperking en wettelijke regeling van de kinderarbeid op 19 april 1874 te Den Haag.

Nationaal Archief

Handelingen der Tweede Kamer

Parlementair jaar 1873-1874

Parlementair jaar 1876-1877

Overige bronuitgaven

De arbeidersenquête van 1887. Deel 3. De vlasindustrie, Tilburg, eindverslag. Jacques Giele ed.

(Culemborg 1981). Online geraadpleegd via de website van de digitale bibliotheek der Nederlandse letteren:

https://www.dbnl.org/tekst/_arb001jgie03_01/_arb001jgie03_01_0066.php (laatst geraadpleegd op 11 januari 2020).

Literatuur

- Aerts, Remieg, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997).
- Aerts, Remieg, *Thorbecke wil het. Biografie van een staatsman* (Amsterdam 2018).
- Ankersmit, F.R., 'Politieke representatie. Betoog over de esthetische staat' *BMGN* 102 (1987) 3, p. 358-379.
- Ankersmit, F.R., *Macht door representatie. Exploraties III: politieke filosofie* (Kampen 1997).
- Beekers, Wouter P. en Rolf E. van der Woude, *Niet bij steen alleen. Patrimonium Amsterdam: van sociale vereniging tot sociale onderneming 1876-2003* (Hilversum 2008).
- Bos, Dennis, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam 2001).
- Bovens, Mark en Anchrit Wille, *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie* (Amsterdam 2011).
- Braun, Marianne, *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam 1992).
- Brugmans, I.J., *De arbeidende klasse in Nederland in de 19^e eeuw (1813-1870)* (Den Haag 1929 [1925]).
- Drongelen, J. van, *Van de afschaffing van het verbod van coalitie naar bescherming van de vrijheid van arbeid* (Zutphen 2005).
- Eley, Geoff, *Forging democracy. The history of the Left in Europe, 1850-2000* (Oxford 2002).
- Groothuizen, Jolijn, 'Tot hier en niet verder!? De kiesrechtbetoging van 20 september 1885', *De negentiende eeuw* 35 (2011) 3, p. 119-138.
- Haan, Ido de, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2003).
- Hoffmann, Stefan-Ludwig, *Civil Society, 1750-1914* (Basingstoke 2006).
- Janse, Maartje, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007).
- Janse, Maartje, 'Omstreden petities. Het petitionnement en het probleem van politieke legitimiteit, 1828-1878' *Het volk spreekt. Jaarboek parlementaire geschiedenis 2017* (Amsterdam 2017), p. 31-41.
- Jong, Ron de, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999).

- Kahan, Alan S., *Liberalism in nineteenth-century Europe. The political culture of limited suffrage* (Basingstoke 2003).
- Keane, John, *The life and death of democracy* (Londen 2009).
- Kocka, Jürgen, 'Civil society in historical perspective', in: John Keane (ed.) *Civil society. Berlin Perspectives* (New York en Oxford 2007).
- Loots, Jasper, *Voor het volk, van het volk. Van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging* (Amsterdam 2004).
- Manin, Bernard, *The principles of representative government* (Cambridge 1997).
- Meer, Tom van der, *Niet de kiezer is gek* (Houten 2017).
- Pitkin, Hanna Fenichel, *The concept of representation* (Berkeley en Los Angeles 1967).
- Putnam, Robert D., *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy* (Princeton 1993).
- Putnam, Robert D., *Bowling alone. The collapse and revival of American community* (New York 2000).
- Reybrouck, David van, *Tegen verkiezingen* (Amsterdam 2013).
- Rooy, Piet de, *Ons stipje op de wereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam 2014).
- Rosanvallon, Pierre, *Counter-democracy. Politics in an age of distrust* (Cambridge 2008).
- Schenkeveld, Willemien, *Het kindernetje van Van Houten* (Hilversum 2003).
- Secker, W.P., *Ministers in beeld. De sociale en functionele herkomst van de Nederlandse ministers (1848-1990)* (Leiden 1991).
- Stuurman, Siep, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992).
- Tanja, Erie, *Goede politiek. De parlementaire cultuur van de Tweede Kamer, 1866-1940* (Utrecht 2010).
- Tibbe, Lieske, 'Verheffing, nut, of pret maken? Georganiseerde bezoeken van werklieden aan nijverheidstentoonstellingen in de negentiende eeuw' *De negentiende eeuw* 34 (2010) 3, p. 249-268.
- Velde, Henk te, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002).
- Vliegen, W.H., *De dageraad der volksbevrijding. Schetsen en tafereelen uit de socialistische beweging in Nederland* (Amsterdam 1905).
- Vries, Boudien de, 'Nuttig, aangenaam of verderfelijk vertier. De leescultuur van het volk' in: Christianne Smit (ed.), *Fatsoenlijk vertier. Deugdzame ontspanning voor arbeiders na 1870* (Amsterdam 2008).
- Vries, Boudien de, 'De waarde van kennis bij arbeiders en de kleine burgerij in de tweede helft van de

negentiende eeuw' *De negentiende eeuw* 33 (2009) 1, p. 53-70.

Wolffram, Dirk Jan, *Vrij van wat neerdrukt en beklemt. Staat, gemeenschap, sociale politiek, 1870-1918* (Amsterdam 2003).

Digitale literatuur

Biografie 'O. baron van Wassenauer van Catwijk', via

https://www.parlement.com/id/vg09llctp7xt/o_baron_van_wassenaer_van_catwijk (laatst geraadpleegd op 11 januari 2020).

Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland (BWSA)

Camp, Rico op den, 'Bernardus Hermanus Heldt', via

<https://socialhistory.org/bwsa/biografie/heldt> (laatst geraadpleegd op 11 januari 2020).

Harmsen, Ger, 'Ferdinand Nieuwenhuis', via

<https://socialhistory.org/bwsa/biografie/nieuwenhuis-f> (laatst geraadpleegd op 11 januari 2020).

Nas, Dik, 'Hendrik Gerhard', via <https://socialhistory.org/bwsa/biografie/gerhard-h> (laatst geraadpleegd op 11 januari 2020).

Scheffer, H.J., 'Coenraad Albertus Jacobus Geesink', via

<https://socialhistory.org/bwsa/biografie/geesink> (laatst geraadpleegd op 11 januari 2020).

Voerman, Gerrit, 'Baltus Hendrik Pekelharing', via

<https://socialhistory.org/bwsa/biografie/pekelharing> (laatst geraadpleegd op 11 januari 2020).

Priester, Sjaak, 'Architect Isaac Gosschalk' *Ons Amsterdam* (2011 [2004]), via

<https://onsamsterdam.nl/architect-isaac-gosschalk> (laatst geraadpleegd op 11 januari 2020).